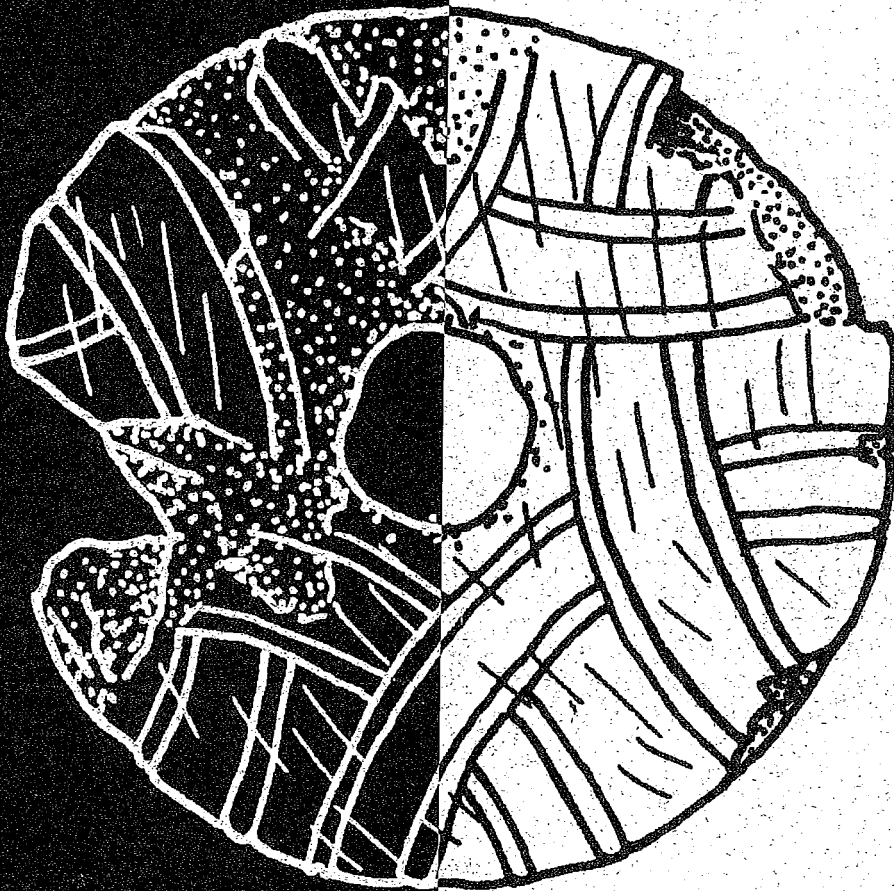

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 3 2000

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1,
S-223 50 Lund.

Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.

E-mail: Lars.Ersgard@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlems-tidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2000 kr 180:-) insättes på postgiro-nummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Gunhild Eriksdotter, Lars Ersgård, Anders Jonasson, Kristina Josefsson, Mats Mogren, Mats Roslund, Joakim Thomasson.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 2000:3

- 1 Redaktionellt
- 2 *Magnus Elfwendahl & Leif Grundberg*
Keramik & politik. En pilotstudie om materiell kultur ur ett norrländskt perspektiv
- 30 *Elisabet Regner*
Döden, makten och rummet i tre cistercienserkloster
- 46 *Raija Ylönen-Peltonen*
Interpreting Children's Graves in Early Christian Cemeteries in Finland - Two 11th-13th Century Cemeteries in South western Finland
- 56 *Tiina Jäkärä*
Armställningar från tre finska medeltida begravningsplatser - Korois i Åbo, Liikistö i Ulfby och Kirkkailanmäki i Hollola

META:s omslagsbild: Spelbricka av horn från Kyrkesviken i Ångermanland, 1200-tal. Teckning av Helena Haglund.

Redaktionellt

Norrländsk medeltid har under det senaste decenniet utvecklats till ett högtintressant och dynamiskt forskningsfält tack vare en lång rad projekt, som företagits i olika delar av denna landsända och i vilka arkeologin spelat en framträdande roll. Man kan nämna Faxeholmsprojektet och Ängersjöprojektet i Hälsingland, vilka båda tidigare presenterats i META:s spalter. Andra är ”Centralorter i norr” i Medelpad, Styresholmsprojektet och Risöfjärdsprojektet i Ångermanland samt Thomas Wallerströms undersökning av Norrbottens medeltid. En delvis ny bild av Norrlands medeltid har härigenom börjat framträda och ”gamla sanningar” om exempelvis kolonisationsförloppet och Norrlands roll i riksbildningsprocessen har satts under debatt.

Arkeologiska undersökningar från många olikartade platser har givit intressanta inblickar i en medeltida materiell kultur i Norrland och därmed finns nu även möjligheter till jämförande analyser mellan dessa lokaler. Detta har Magnus Elfwendahl och Leif Grundberg utnyttjat i den inledande artikeln i detta nummer av META, vilken behandlar keramik från ett antal norrländska centralorter. Deras infallsvinkel är hur Norrland integreras i en vidare västeuropeisk, kulturell kontext.

De övriga bidragen i detta META-nummer handlar alla om medeltida gravskick. I det första av dessa studerar Elisabet Regner några svenska cistercienserklöster, i vilka de dödas närvaro är av lika central betydelse som de levandes. Detta förhållande får därmed konsekvenser för organisationen av klostret som socialt rum.

Barn är en befolkningskategori som sällan brukar vara det primära studieobjektet vid undersökningar av medeltida kyrkogårdar och gravplatser. Så är emellertid fallet i Raija Ylönen-Peltonens artikel som handlar om tidigkristna begravningsplatser i sydvästra Finland. Barngravar kan ju uppenbarligen användas till annat än uppskattningar av spädbarnsdödlighet och att studera ett samhälle utifrån hur detta behandlar sina barn är onekligen ett tankeväckande perspektiv.

I den avslutande artikeln analyserar Tiina Jäkärä armställningarna på tre finska medeltida begravningsplatser - ett välkänt ämne i skandinavisk medeltidsforskning vilket dock hittills varit mindre uppmärksammat i Finland.

Keramik & politik

En pilotstudie om materiell kultur ur ett norrländskt perspektiv

Magnus Elfwendahl & Leif Grundberg

Abstract

Pottery and politics. A pilot study on material culture from a northern perspective.

Several medieval central places in Medelpad and Ångermanland in northern Sweden are currently being studied in projects that focus on the Swedish State formation process. Recent archaeological work at these sites has brought forth pottery showing the consumer's choice in pottery from the late 13th Century until today. The present work on the pottery brings new information on the pace of the transformation process, when a Swedish central power established itself in the north, and the general shift to a West-European dining culture. Until local workshops are established in the mid 18th Century the pottery reflects principally a demand for foreign tableware, foremost stoneware within the special social milieu of the central places. From the mid 18th Century pottery becomes a social medium in the north with many areas of use. At four locations the pottery matches well the general picture for ceramic types and vessel categories appearing in the political, economical and social important lake Mälaren area. At the Bjärträ stronghold, however, medieval earthenwares indicate a strong link with the south Baltic region suggesting a settlement with pronounced foreign stamp during the 14th Century.

*Lerkärl tillverkas däremot icke och
äro icke heller i bruk, frånsedt hvad som
möjligen inskeppas från Tyskland till
försäljning, ty om de fyllas med en vätska
och denna fryser, springa de fort sönder.*

Olaus Magnus 1555

Inledning

Att studera hur människor levde i äldre tid och vilka kulturella uttryck detta tagit är ett angeläget forskningsfält för arkeologin. Med hjälp av den materiella kulturen kan arkeologin studera såväl immateriella som materiella värden i tillvaron. Föremål är tillvarons lösöre som fyller tilltänkta praktiska funktioner, men de kan också förmedla reglerade budskap mellan människor. I synnerhet vardagslivets föremål ger uttryck för mänskliga attityder och värderingar, såväl medvetna som omedvetna. Därigenom belyser föremålen en rad aspekter av mänsklig aktivitet, varav vissa inte kan studeras genom andra källor. Ofta fästs avseende vid det särskilda, exklusiva eller rent av unika föremålet. Det stora antalet ting, i enklare material, som förknippas med vardagslivet får inte samma uppmärksamhet, trots att deras främsta egenskap just är att de är så vanliga.

Keramiskskärvor är vanliga fynd vid arkeologiska undersökningar, inte minst i samband med lämningar från historisk tid. Beskrivande och kvantifierande redovisningar utmärker arbetet med skärvorna, men om de istället betraktas som rester av kärl i ett hushåll vittnar dessa också om specifika handlingar. Här vill vi visa att de keramiska kärlen kan vara betydelsebärande element även i arkeologiska miljöer som saknar skiktade kulturlager och omfattande fyndmaterial. Vi vill visa att det är möjligt att diskutera såväl allmänna ekonomiska, sociala och kulturella processer som specifika

historiska och politiska skeenden med hjälp av de keramiska kärlen. Exemplet har vi hämtat från några aktuella undersökningar i Bottenhavets kustlandskap.

Några utgångspunkter

En ökad uppmärksamhet på kommunikativa funktioner och symboliska värden hos materiell kultur har lett till en renässans för föremålen inom arkeologin. Genom att knyta föremålen till historiska tidsperioder, geografiska områden och sociala miljöer framträder nya aspekter av den mänskliga kulturens utveckling (se t.ex. Johnson 1996). Med hjälp av de arkeologiska fynden kan vi avläsa riktning och tempo när samhället förändras.

Keramiska kärl är gjorda vid en viss plats, vid en viss tidpunkt och för ett visst ändamål. Åtskilliga arkeologiska studier använder sig av kärl som uttryck för sociala strategier under historisk tid, men fokus har varit på urbana miljöer i landets mera tätbefolkade södra delar (bl.a. Andersson & Hållans 1999, Bäck 2000, Elfwendahl 1999a, 2000a, 2000b, Hållans & Andersson 1992, Larsson 2000, Rosén 1995, 1996, 1999, Tagesson 1997). I Norrland har en rad arkeologiska undersökningar under senare år tillfört ny kunskap om olika platser under historisk tid, men också resulterat i en växande massa med föremål. Söker vi en förfluten vardag i Norrland lämnar denna kanske sina tydligaste avtryck genom utgräv-

ningarnas föremål. I vilken utsträckning också keramiska kärl tillvaratagna i det glest befolkade norra Sverige kan belysa en historisk utveckling är oklart.

Kärl används för att tillfredställa grundläggande behov men utmärker också ett specifikt sätt att tillaga mat och inta dryck. Tillerkänns kärlets utnyttjande större betydelse än råvaran för att urskilja distinkta kultur-mönster, kan nya kärlyper knytas till förändringar i mat-och dryckesvanor. Därigenom vittnar kärnen om normer och mode bland människor i Norrland. Stannar beskrivningen av kärnen vid det keramiska materialet förtydligas bara kärlmaterialets särskilda egenskaper, medan de sociala och kulturella sammanhangen lämnas utanför. I Norrland har hushållskärl i keramik inte använts i någon större omfattning fram till 1600-talet, men helt visst är att människor i Norrland har använt keramiska kärl redan innan dessa regelmässigt tillverkades där. Det blir då angeläget att klarlägga vilka kärl som efterfrågades och hur kärnens uppträdande förhåller sig till en större samhällelig utveckling.

Här betraktas det tidigare osedda och ett nytt källmaterial tas i anspråk. Vi resonerar kring keramiska kärl som tillvaratagits i Medelpad och Ångermanland. Måltiden som förr var en viktig mötesplats kring vilka människor samlades blir en arena, där såväl maten som tillbehören antas framhäva en social ordning som varit erkänd av alla. De keramiska kärnen betraktas som känselspröt vilka tränger

långt in i det enskilda hushållet och synliggör idéer hos brukaren, idéer som ger uttryck för den kultur människan tillhör. Kärl som uppträder gång på gång förmodas avspegla vardagliga företeelser, medan de som uppträder bara ibland antas ha varit mindre vanliga, kanske rent av märkvärdiga.

Den historiska tid som studeras utmärks enligt många forskare inledningsvis av kollektiv förbrukning och gemensamma projekt, men föremål avsedda för individuellt bruk signalerar att egna val gjordes på alla sociala nivåer. Det är ett samhälle där det yttre beteendet ansågs avslöja den inre människan, och där makt och inflytande krävde bevis. Periodens senare del präglas av en förändringsprocess där andra grupper i samhället än tidigare är involverade i olika sociala kraftmätningar. Allt fler blir delaktiga i nya idéströmningar samtidigt som en centraliserad statsförvaltning växer fram.

Olaus Magnus har i sin skildring av de nordiska folken vid 1500-talets mitt som citeras i ingressen gett avsaknaden av keramik en rent praktisk förklaring. Men citatet aktualiserar också frågan om de bakomliggande orsakerna, om de långväga kontakternas omfattning och vilka förändringar i bruket av keramiska kärl som har skett före och efter Olaus Magnus tid.

Centralorter och konsumenter i norrländsk historia

Arkeologiska undersökningar av medeltida och senare lämningar är en förhållandevis ovanlig och sen företeelse för norrländskt vidkommande. Några betydande undantag finns, men det samlade materialet är utan tvekan mycket magert med syd- och mellanskandinaviska mått mätt. Orsaken till detta är naturligtvis den norrländska avsaknaden av medeltida städer, som ju länge har dominerat den historiska arkeologin. Inte desto mindre har några enstaka medeltida platser av "urban karaktär" varit föremål för undersökningar i olika omfattning. Det rör sig fr. a. om hamnar och marknadsplatser som har satts i samband med segelleden längs norrlandskusten, men även befästningsanläggningar av olika slag har undersökts (se t.ex. Huggert 1978; Wallerström 1995, 69ff; Mogren 1995, 2000; Grundberg 1996a, 1997a, 2000). Gemensamt för dessa lokaler är att de i olika grad har haft centralortsfunktioner i regionen vad gäller religiös, kommersiell och administrativ verksamhet. De skall således inte betraktas som allmogehushåll i gängse mening. Hitills har endast några enstaka medeltida platser av "normal" landsbygdskaraktär berörts av mer omfattande undersökningar i Norrland (se t.ex. Ekman 1996; Ramqvist 1998).

Under de senaste åren har tre forskningsprojekt genomfört arkeologiska undersökningar i Ångermanland och Medelpad i syfte att studera de medel-

tida centralorternas karaktär och funktion. Platsernas och regionens roll i statsbildningsprocessen samt deras inbördes förhållande har stått i fokus. Projekten är "Centralort i norr" i Medelpad,¹ "Styresholmsprojektet" i södra Ångermanland (Ådalen)² och "Risöfjärdsprojektet" i norra Ångermanland³ (fig. 1). Av de platser som har berörts inom projekten kommer följande fem att behandlas i denna artikel:

Medelpad

Sankt Olofs hamn i Selånger sn
Kvissle kapell i Njurunda sn

Ångermanland

Bjärträ fäste i Bjärträ sn
Styresholm i Torsåker sn
Kyrkesviken i Grundsunda sn

Resultaten från undersökningarna visar att samtliga platser har rötter i 1200- eller 1300-talen och att de i några fall har varit i bruk långt in i nyare tid. Det arkeologiska källmaterialet från dessa platser ger oss en möjlighet att närmare studera centralorter och konsumenter i Norrland i ett långt tidsperspektiv.

Norrلänningen framställs inte sålän som en person som länge levde i ett tillstånd av självhushåll. Jakt och fiske antas ha utgjort ett betydande inslag i en sammansatt ekonomi med jordbruk och boskapsskötsel som bas. De arkeologiskt insamlade föremålen vid de olika platserna längs norrlandskusten visar emellertid att invånarna ingick i ett varuutbyte med andra regioner som möjliggjorde för dem att

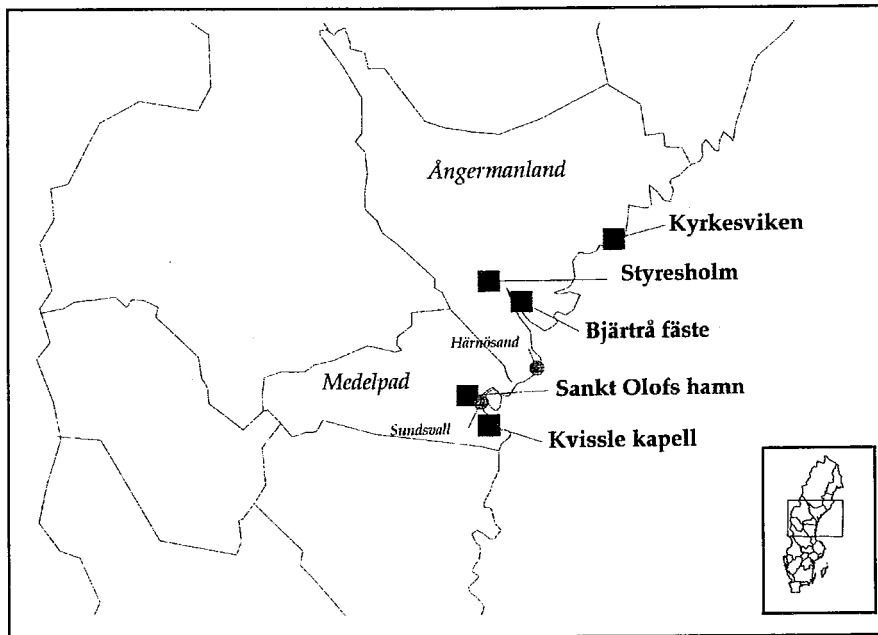

Fig. 1. Karta över de undersökta centralplatserna i Ångermanland och Medelpad i förhållande till de äldsta städerna i området (Härnösand 1585 och Sundsvall 1621/1624).

äga smycken, redskap och annat som de själva inte tillverkade. Omfattningen av varuutbytet har självfallet varierat över tid och mellan olika områden inom den stora norrländska regionen, men tidvis måste ett betydande överskott ha producerats för detta varuutbyte.

De nu aktuella lokalerna ligger alla i mellersta Norrlands kustområde där såväl den kyrkliga som den kungliga närvaron framskymtar på olika sätt redan under den äldre medeltiden. Hur Norrbotten blev en del av Sverige har nyligen studerats utifrån ett arkeologiskt perspektiv och resultatet visar att de tidigare kulturkontakterna österut minskade i betydelse under medeltiden, samtidigt som de med

Mälardalen ökade i motsvarande grad (Wallerström 1995). Utvecklingen något längre söderut har delvis varit en annan. De norrländska skogsbyggena utgjorde ett ekonomiskt uppland som levererade järn, begärliga pälsverk och senare också tjära och trävaror, som tillsammans med kustlandets lin och fisk efterfrågades av den internationella marknaden. De ekonomiska förutsättningarna för den norrländska samhällsutvecklingen har skapats genom denna handel.

Under både medeltiden och tiden därefter skedde stora förändringar i Norrland såväl som i andra områden. Nya bygder uppstod, handelsplatser anlades och senare också städer. Inledningsvis hade den kristna kyrkan

en ledande ideologisk roll och den katolska kyrkan indrog stora områden i en gemensam europeisk kultursfär. Något senare blev kungamaktens närvaro tydligare genom anläggandet av kungsgårdar och senare också fogdeborgar. När de första städerna anlades längs norrlandskusten bildades ett pärlband av små kuststäder ända upp till det inre av Bottenviken. Genom dessa städer fick statsmakten en ökad ekonomisk kontroll. Samtidigt medförde städerna att allt fler människor närmade sig en större gemensam kultur. Tempot och uttrycken hos förändringarna kan ha varierat i olika delar av landet som en följd av skiftande sociala och ekonomiska aktiviteter. Här ska vi försöka belysa detta förlopp vid några platser längs Bottnhavet genom att använda det keramiska fyndmaterialet.

Det keramiska fyndmaterialet

För att synliggöra den tänkande människan som konsumerat de olika keramiska kärlen räcker det inte med att kvantifiera uppgifter om godstyp, vikt och fragmenteringsgrad (Roslund 1995, Elfwendahl 1999a, Larsson 2000). Det är inte bara kärlen i sig själva som är intressanta, utan den materialiserade tanken de representerar. Keramiska kärl kan ha använts för olika ändamål som har ställt olika krav på kärlets form och tekniska utförande. Här är det deras funktion i hushållet och samband med mat och dryck som utgör huvudintresset. Genom att betrakta kärlen inte bara som behållare utan även som redskap och

hjälpmedel kan vi skilja ut andra funktioner som förstärker de kulturella särdragen hos kärlets användare.

Den stora nackdelen med keramiska kärl är deras skörhet, de går lätt sönder om de tappas eller blir utsatta för stötar. I det nu granskade materialet finns inga hela kärl. Ett sätt att gå vidare förbi nivån som omfattar en registrering av skärvornas antal, vikt samt keramisk godstyp är att försöka identifiera olika kärtyper och kärlfunktioner genom att utgå från vissa kärldelar. Mynnings- och bottenpartier lämnar information om storlek och form, medan bukpartierna däremot är svårare att dra slutsatser av. Kärltillbehör, specifika för vissa funktioner, kan komplettera bilden ytterligare. I denna studie valdes att inledningsvis ordna skärvmaterialet i olika huvudgrupper där skärvorna har mer gemensamt med varandra än med andra. Dessa grupper benämns ler-gods, stengods, fajans, flintgods och porslín. Inom huvudgrupperna förekommer sedan ett antal undergrupper med vissa specifika drag. För att skilja ut olika kärtyper valdes att i fortsättningen arbeta med mynnings- och bottenpartier samt olika kärltillbehör.

Sankt Olofs hamn

Sankt Olofs hamn ligger i Selånger socken i Medelpads kärnbygd, bara någon kilometer från Sundsvalls stad som grundades 1621 (1624). Hamnen omnämns med detta namn endast i en medeltida källa från 1519, men området som sådant är desto mer välkänt. Strax ovanför hamnlaget ligger ruinerna efter Selångers romanska

Yngre rödgods		
Kokkärl/förvaring	Mynning	2
Förvaring	Botten	1
Skål	Mynning	3
	Botten	1
Låg skål/fat	Mynning	4
	Botten	1
Blomkruka	Mynning	1
Siegburg-typ		
Kanna/bägare	Mynning	1
Flaska	Mynning	1
Övrigt stengods		
Flaska	Mynning	2
Svenskt fajans		
Fat	Mynning	1
Burk	Mynning	1
Kinesiskt porslin		
Kopp	Mynning	1
Fat	Mynning	2
Övrigt porslin		
Kaffefat	Botten	1
Flintgods		
Djup tallrik	Mynning	2
Fat	Mynning	2
	Botten	7
	Mynning	1
Kopp	Mynning	1
Kaffefat	Mynning	1
Skål	Mynning	2
Burk	Mynning	1
Övrig kärtyyp	Botten	1

Tabell 1. Sankt Olofs hamn. Gods- och kärtyper. Endast mynnings- och bottenpartier.

Yngre rödgods		
Skål	Hänkel	1
Kokkärl	Rörskåft	1
Förvaring	Hänkel	1
Westerwald-typ		
Flaska	Hänkel	2

Tabell 2. Sankt Olofs hamn. Kärtillbehör.

sockenkyrka i direkt anslutning till byn Kungsnäs, Medelpads medeltida kungsgård. Kungsgården är omnämnd som Uppsala öd och Husaby i början av 1300-talet. Såväl fornlämningar som ortnamn, traditioner och historiska källor vittnar om att detta varit landskapets centralort allt sedan järnåldern. Platsen anses ha utgjort den naturliga startpunkten för pilgrimsleden längs Ljungan mot Sankt Olofs Nidaros i Tröndelag och traditionen berättar att Olav Haraldsson själv stannat här på sin väg mot Stiklestad. 1993-95 undersöktes ca 400 m² av hamnområdet arkeologiskt inom ramen för projektet Centralort i norr, varvid lämningar efter flera hus, stenläggningar m m framkom i den nuvarande åkermarken. Särskilt anmärkningsvärda är de många lämningarna efter kalkbränning. Förutom flera hundra järnföremål påträffades också fynd som indikerar att platsen haft en förhållandevis hög social och ekonomisk nivå. Till dessa hör några Magnus Eriksson-mynt, bokbeslag, radbandspärlor och inte minst keramik. Undersökningen visar att bebyggelsen i hamnområdet huvudsakligen har använts under perioden

1250-1450, men verksamhet i någon form tycks ha funnits på platsen såväl före som efter denna period. I ploglagret förekom också sentida fynd som inte kan knytas till några bebyggelselämningar, men som ändå tillvaratogs i ett antal provrutor. Hamnen tolkas som knuten till kungsgården och därigenom som en föregångare till Sundsvall.⁴

Det keramiska materialet från denna plats omfattar 186 skärvor från olika kärl. Skärvorna utgör hushållsavfall och kan sättas i samband med aktiviteter vid eller i närheten av fyndplatsen. De godstyper som förekommer är lergods, stengods, fajans, flintgods och porslin. Spännvidden i tid hos skärvmaterialet är ca 700 år. De förmodligen äldsta skärvorna kan knytas till krukmakeri-produkter som framställdes i Siegburg i Rhenlandet kring 1300. Det rör sig om bordskärl. De yngsta kärlen i denna samling, insamlade i det omrörda ploglagret, representerar produkter som ansluter till våra största inhemska tillverkare av industriellt framställda kärl, Rörstrand och Gustavsberg.

Under de första 600 åren har

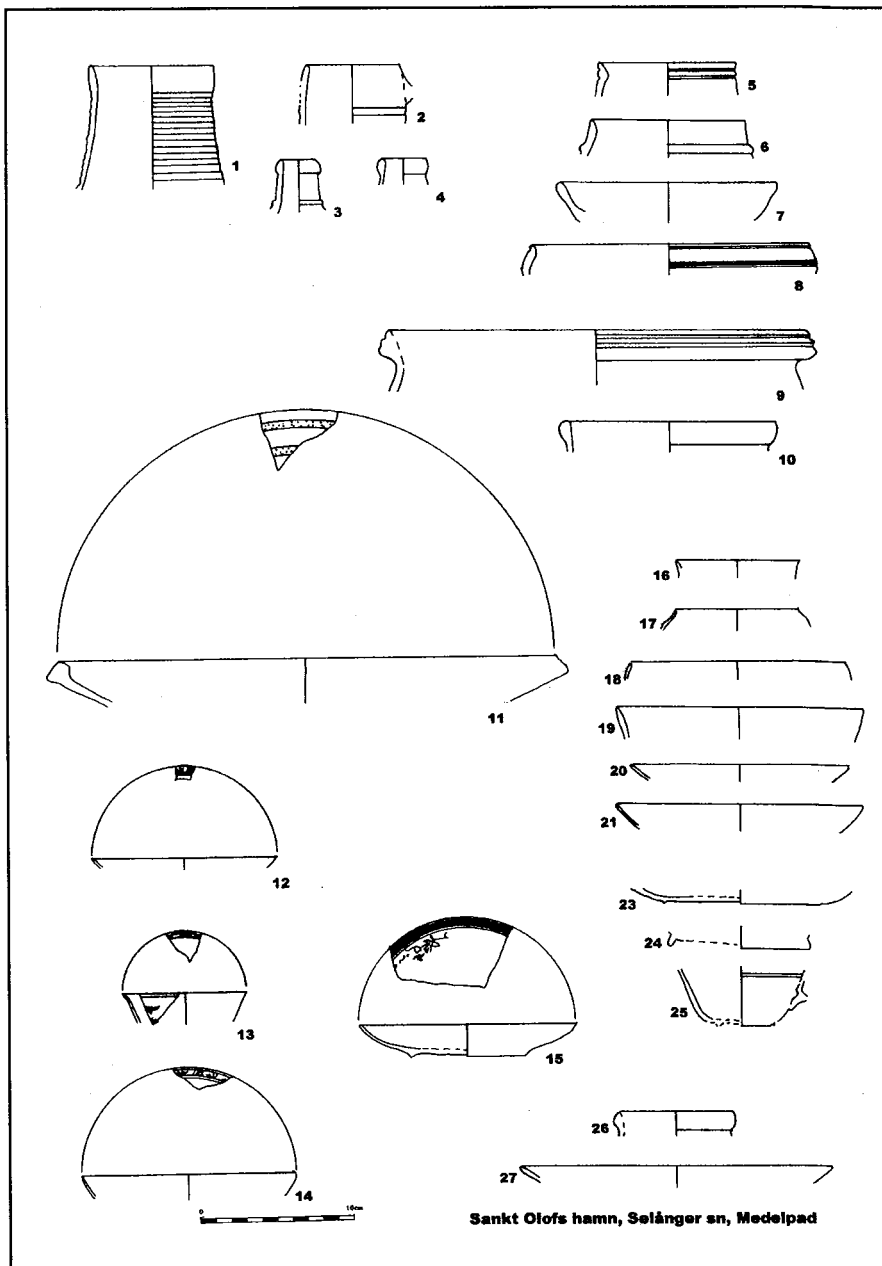

Fig. 2. Kärl från Sankt Olofs hamn. Rekonstruktion. 1-4. Stengods. 5-11. Yngre rödgods. 12-14. Kinesiskt porslin. 15. Europeiskt porslin. 16-25. Flintgods. 26-27. Svensk fajans.

mycket få skärvor deponerats i området. Det relativt begränsade antalet skärvor gör att det inte kan talas om en organiserad import av kärl, utan att dessa snarare utgjort husgeråd som förts till platsen tillsammans med andra produkter och upptagits i hushållen vid sidan om andra icke keramiska kärl. Fram till 1700-talet måste de keramiska kärlen ha framstått som ett förhållandevis exklusivt kärlmaterial hos människorna på denna plats. Kärlen var i första hand avsedda att användas i hushållen i situationer där de kunde synas. Flera är bordskärl. Från 1700-talets mitt uppträder nyheter hos de keramiska materialen och kärlformerna. Kärl i fajans och porslin blir synliga och anger en efterfrågan på bordskärl för nya behov. Blyglaserade lergodskärl träder fram som bl.a. förvaringskärl och bordskärl. Med en ökad industriell tillverkning av flintgodskärl, och senare också porslin, under 1800-talet blir de keramiska kärlen en alldaglig företeelse hos hushåll i Selånger.

Kvissle kapell

Kvissle kapell är en liten romansk kyrkoruin som ligger vid Ljungans mynning i Njurunda socken i södra Medelpad. Även här vittnar forn lämningar och ortnamn om en central plats allt sedan äldre järnålder, och under 1300-talet hade såväl ärkebiskopen som kungsåren (kungamaktens ställföreträdare i Norrland) ägo intressen i området. Ruinen är märklig pga sin närhet till den likaledes romanska sockenkyrkan vid Njurundabommen och till socknens gamla prästbord - Tuna - som ligger i direkt

anslutning till kapellruinen. Vid undersökningar inom projektet Centralort i norr 1994-95 konstaterades att den smala triumfbågsöppningen mellan långhuset och koret murats igen, sannolikt i samband med att koret övergivits och högaltaret flyttats ut till långhuset och placerats mitt för den gamla triumfbågen. Flera myntfynd visar att kyrkan varit i bruk åtminstone från 1200-talet och ända fram till reformationen. I ruinen hittades förutom kistspik också spridda skelettdelar från ca tio barn och ett par vuxna samt i ett sökschakt söder om byggnaden omrörda ben från ytterligare några individer i olika åldrar. Åtminstone åtta spädbarn har begravts i koret, troligen under senmedeltiden, sedan detta övergivits. I direkt anslutning till kyrkan framkom flera fynd som vittnar om både gravar och bebyggelse från vikingatiden. Kvissle kapell tolkas som en egenkyrka som uppförts i anslutning till en "stormannagård" under tidig medeltid.⁵

I kapellet har tillvaratagits delar av ett kärl i sintrat stengods med en utvändigt grön blyglasyr. Sådana grönglaserade stengodskärl, företrädesvis bukiga kannor, uppträder under 1400-talet. Kärlen är tillverkade vid verkstäderna i Siegburg, men den gröna glasyren har antagligen anbringats vid verkstäder i Flandern. Utöver detta fynd finns även skärvor återfunna i åkermarken något hundratal meter från kapellet på det gamla prästbordets ägor. Dessa hör till två stengodskärl från Rhenlandet, dels en hög kanna daterad till 1500-talets mitt som troligen härrör från verkstäderna i Köln

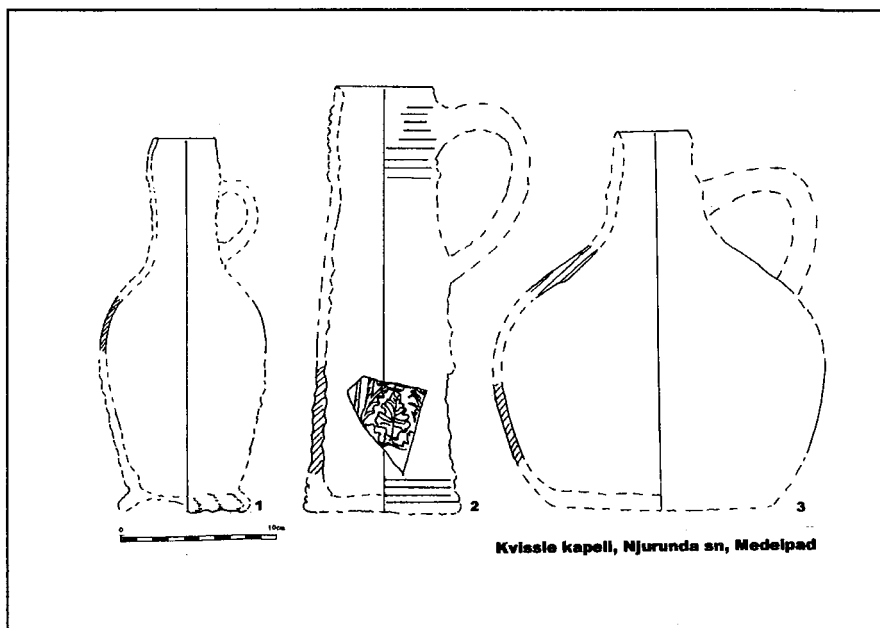

Fig. 3. Stengodskärl från Kvissle kapell. Rekonstruktion.

eller Frechen, dels en flaska med en behandling som är karakteristisk för verkstäderna i Raeren och Aachen. Flaskan är ett typiskt 1600-talskärl.

Bjärträ fäste

Bjärträ fäste ligger i byn Kungsgården på Ångermanälvens östra strand i nedre Ådalen, ca 7 km nordnordöst om Kramfors. Kungsgården var säte för den ångermanländske fogden åtminstone från 1520-talet och fram till Härnösands grundläggning 1585. Forskningen har utgått ifrån att Kungsgården är identisk med orten "Kutuby" som omnämns som Uppsala öd och som platsen för Ångermanlands landsting i början av 1300-talet. Kungsgården saknar dock den tydliga anknytning till storhögar, kyr-

kor och andra lämningar som finns i anslutning till andra kungsgårdar.

Den av traditionen utpekade medeltida befästningsanläggningen Bjärträ fäste ligger på en liten förhöjning i en myraktig dalsänka strax nedanför och "bakom" Kungsgårdens gårdstomt. Vid undersökningar under 1990-talet har där mycket riktigt påträffats en medeltida befästningsanläggning, bestående av en ca 25 m i diameter stor vallgrav som omslutit en plan yta med ett ca 8x8 m stort trähus i mitten. Liksom i Selånger vittnar fyndmaterialet om förhållandevis hög social och ekonomisk status med bl.a. keramiska kärl från utlandet, viktlod, grytfragment av brons, ett tiotal armborstpilspetsar och en liten karv-

stock av trä. Fyndmaterialet ger en allmän datering till 1300- och 1400-talen. I vallgraven har också ett trämaterial i form av pålar och rester av ett eller flera hus bevarats, vilket genom dendrokronologiska analyser kunnat kopplas till åtminstone två byggnadsfaser, 1407 och 1428. I ploglagret förekom också sentida fynd som inte kan knytas till några bebyggelselämningar. Genom platsens och fyndens karaktär är en direkt koppling till kungsgårdsfunktionen sannolik, och platsen tolkas som en liten garnison knuten till denna.⁶ Avgörande för frågan om Kungsgården är platsen för det tidiga 1300-talets "Kutuby" är förstås om platsen varit bebyggd redan före de säkert daterade 1400-talsfaserna.

Det keramiska fyndmaterialet från denna plats omfattar 240 skärvor, utgörande hushållsavfall. De keramiktyper som förekommer är lergods, stengods och flintgods. Skärvorna avspeglar en deponering av keramiska kärl under två i tid åtskilda perioder. Merparten av skärvmaterialet framkom i vallgravens övre del och kan inordnas i den första perioden, som tycks ha inletts strax innan 1300-talets mitt och sträckt sig ett par decennier in på 1400-talet. Lergodskärlden under denna period representerar olika funktioner och har tjänstgjort som kok-, stek-, förvarings- och serveringskärl för mat och dryck. Kokgrytor och kannor i olika storlekar dominerar. Kärlden i lergods påminner mycket om de käriltyper som återfinns i Östersjöområdets södra del och vittnar tydligt om verksamhet långt före 1400-talet.

Stengodskärlden omfattar kannor från Siegburg i Rhenlandet. Under den senare tidsperioden, som representeras av fynd i det omrörda ploglagret, uppträder andra keramiska material och fler käriformer än tidigare. Det rör sig företrädesvis om blyglaserade bordskärl i lergods samt ett i flintgods.

Styresholm

Styresholm ligger i Torsåker socken i nedre Ådalen, ca 15 km norr om Kramfors. Här, på en ö mitt i älven, låg under senmedeltiden den nordligaste fogdeborgen längs den svenska norrlandskusten. Borgen, som omnämns i skriftliga källor 1398 och 1405, uppfördes sannolikt vid 1390-talets mitt av de s.k. vitalianerna, men övertogs snart av drottning Margareta. Ångermanland och halva Medelpad hörde vid denna tid till borgens förvaltningsområde. Enligt traditionen skall Styresholm ha bränts ned i samband med Engelbrekts-upproret 1434, men förmodligen hade borgen övergivits redan tidigare. Anläggningen består egentligen av två närliggande delar som verkar ha existerat samtidigt och fyllt delvis olika funktioner - Styresholm och "Pukeborg". Vid undersökningarna har flera huslämningar undersökts på bägge platserna. I några av dessa har två faser kunnat konstateras och flera av husen har brunnit. Av fynden framgår att bronsgjutning förekommit på "Pukeborg" och att husdjur har hållits på borgen. Bland mer exklusiva fynd kan nämnas ett fragment av en glasbägare. Den militära karaktären framgår av åtskilliga vapendetaljer som spjutspetsar, ringbrynje-fragment och

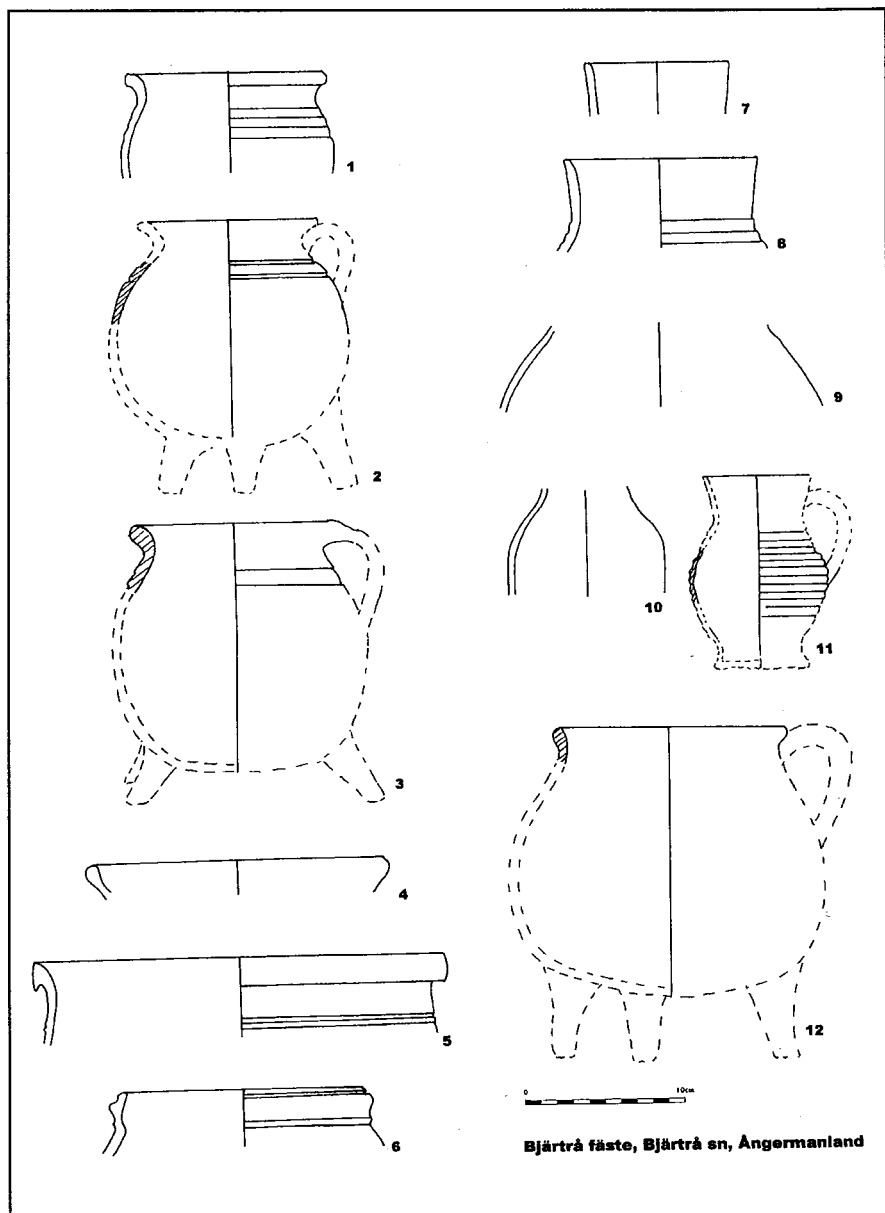

Fig. 4. Käril från Bjärträ fäste. Rekonstruktion. 1-4. Äldre blyglaserat lergods. 5-6. Yngre rödgods. 7-12. Grått lergods.

armborstpilspetsar. Fyndmaterial och ¹⁴C-analyser ger en allmän datering till 1300-/1400-tal, bl.a. genom flera mynt från 1300-talets senare hälft. Området kring Styresholm har i diskussionen om läget för kungsgården "Kutuby" som omnämns i början av 1300-talet figurerat som alternativ till Kungsgården i Bjärträ.⁷

Keramikmaterialet omfattar endast en skärva från den nedre platån vid Styresholm. Det rör sig om ett ljusgrått stengods med en utvändig mörkbrun färg som är karakteristiskt för en hög kanna från verkstäderna i Waldenburg (Sachsen). Kärlytten placeras vanligen i 1400-talet och har upphittats bl.a. vid borgen i Skanör i Skåne (datering före 1425).

Kyrkesviken

Kyrkesviken ligger i Grundsunda socken i norra Ångermanlands kustland. Enligt traditionen låg socknens första kyrka på denna plats och grunden till en romansk kyrka med smalare kor kunde också dokumenteras redan på 1800-talet. Arkeologiska undersökningar genomfördes på 1930-talet och nya undersökningar har genomförts inom ramen för Risöfjärdsprojektet 1990-1993. I närheten av kyrkogrunden har bebyggelselämningar från 1200-talet påträffats som vittnar om både järn- och kopparsmide. Fyndmaterialet är närmast av "urban" karaktär och omfattar bl.a. sex 1200-talsmynt, åtskilliga smycken av silver och brons, fragment av ett rökelsekar, en spelbricka av horn och flera benkammar. Platsen tolkas som en lokal centralort med vidsträckt handelskontakter.⁸

Skärvmaterialet från Kyrkesviken omfattar ett 80-tal skärvor som hör till två kärl. Dessa är en kanna i ett protostengods med en utvändig brunlila engobe och en lergodskanna med en utvändig blyglasyr. Kannan i protostengods har sitt ursprung i en verkstad i Rhenområdet eller Niedersachsen. Vanligen framstår denna godstyp som typisk för 1300-talet även om den uppträder redan under 1200-talets andra hälft. Om kärlet är en Siegburg-produkt kan det pga mynningsformen hänföras till perioden ca 1250-1300. Kannan i lergods är en västeuropeisk produkt, möjligen från någon verkstad i Flandern, och kan inte i tid placeras närmare än 1200- eller 1300-tal.

Nya tider och seder speglade genom kärlden

Det nu granskade skärvmaterialet avspeglar en användning av keramiska kärl vid några platser längs Bottnhavet. Genom en identifiering av keramiken och tidstypiska kärlytten blir det möjligt att beskriva en historisk utveckling som börjar kanske redan under 1200-talets senare hälft och går fram till 1900-talets början. Kärlden berättar om vilka anspråk som ställdes vid förvaring, beredning och tillagning av mat, samt förvaring och avnjutande av dryck. Likheter och olikheter i uppdräddandet ger ytterligare ledtrådar till att förstå de bakomliggande faktorer som påverkar hur keramiska kärl uppträder i historiska sammanhang. Kärlden bär på idéer som finns hos människor som gjort olika

Äldre blyglaserat lergods			
Kokkärl	Mynning	8	
	Botten	15	
Stekfat	Mynning	3	
	Botten	1	
Grått lergods			
Kokkärl	Mynning	1	
	Botten	2	
Kanna	Mynning	4	
	Botten	2	
Ljust lergods			
Skål	Mynning	1	
Yngre rödgods			
Kokkärl/ förvaring	Mynning	1	
Låg skål/ fat	Mynning	1	
Skål	Botten	1	

Tabell 3. Bjärträ fäste. Gods- och kärtyper. Endast mynnings- och bottenpartier.

val utifrån varierande behov. Varje kärl är unikt men bidrar tillsammans med andra med en kortare eller längre berättelse om varje plats. Sammanför upplysningarna från Sankt Olofs hamn, Kvissle kapell, Bjärträ fäste, Styresholm och Kyrkesviken öppnar sig möjligheter att dels uppfatta fler nyanser i materialet, delstidsfästa några mer generella förändringar i användningen av keramiska kärl i kustområdet längs Bottenhavet.

Under medeltiden drogs stora områden i norr in i en europeisk kultur-

Äldre blyglaserat lergods			
Kokkärl	Hänkel	3	
	Ben	5	
Grått lergods			
Kokkärl/ kanna	Hänkel	1	
Kokkärl	Ben	3	
Yngre rödgods			
Kokkärl	Rörskäft	1	
Skål	Hänkel	1	

Tabell 4. Bjärträ fäste. Kärtillbehör.

sfär och kärnen avspeglar tempot när detta sker. Kannor i lergods och s.k. protostengods upphittade vid Kyrkesviken i Ångermanland är indikationer på en mötesplats med något främmande kanske redan under 1200-talets senare hälft. Kärnen berättar om en västeuropeisk umgängeskultur. Det är kärl från regioner i Västeuropa med en specialiserad och standardiserad produktion av keramiska kärl. Kannorna som återfunnits vid Kyrkesviken kan också vara uttryck för ett hushålls eller en huvudpersons behov av social status vid en tidpunkt eller ett tillfälle och i en miljö där keramiska kärl antagligen varit ovanliga. Vid 1300-talets början pressas de blyglaserade kannorna gradvis tillbaka, istället blir bordskärl i stengods allt mer synliga och förekommer i betydligt fler sociala miljöer. Förloppet speglar en allmän trend där dryckesvanor förfinas och upptas av allt fler. Produkterna från krukmakeriverkstäderna i Siegburg förefaller dominera i Östersjö-

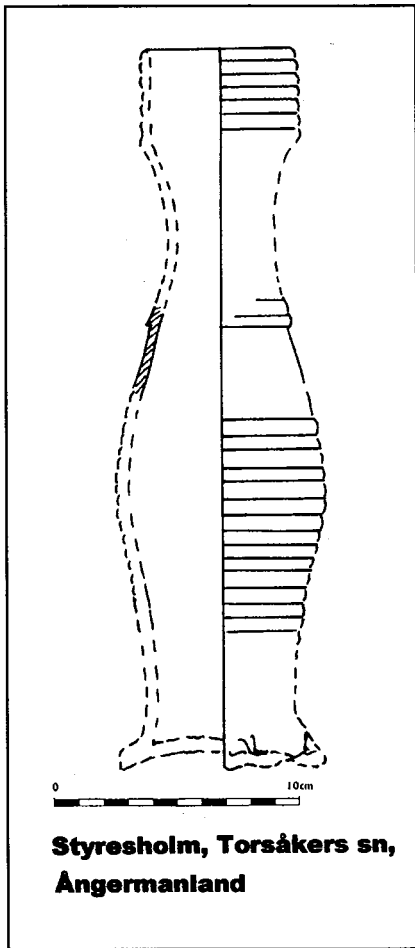

Fig. 5. Stengodskärl av Waldenburgtyp från Styresholms borg. Rekonstruktion.

regionen, åtminstone inledningsvis, men successivt uppträder allt fler västeuropeiska producenter bland stengodskärlen. När hushållen vid Sankt Olofs hamn och Bjärträ fäste använder bordskärl i stengods är dessa företrädesvis från Siegburg. De välkända västeuropeiska käriltyperna vittnar om en ny social strategi vid borden i norr.

Hos hushåll vid Sankt Olofs hamn

och Bjärträ uppträder köks- och bordskärl i lergods. Kökskärlen omfattar såväl kokgrytor som stekfat, och hos den förra gruppen uppträder såväl oglaserade som blyglaserade kärl. Dessutom förekommer oglaserade kannor. Lergodskärlen har varit i bruk parallellt med bordskärlen i stengods men betydande skillnader framträder mellan platserna när lergodskärlen jämförs. Vid Bjärträ fäste finns ett hushåll som regelmässigt brukar olika keramiska kärl vid tillagning och förtäring av mat. Därigenom antyder kärlen att hushållet här har en beröringspunkt med andra regioner där keramiska kärl förekommer som ett vardagligt inslag i samband med mat och dryck. I södra Östersjöområdet tillverkades ännu i början av 1300-talet både blyglaserade och oglaserade lergodskärl för olika ändamål, och kärlen vid Bjärträ fäste har här sina tydligaste motsvarigheter bland vardagskärlen. Vid Sankt Olofs hamn uppträder däremot bara enstaka fragmentariska kokkärl i lergods, och förhållandet indikerar att hushållen här står under inflytande från andra regioner inom Östersjöområdet än vid Bjärträ fäste. I norra Östersjöområdet framträder från 1200-talet en tilltagande konkurrens mellan keramiska och gjutna köks- och bordskärl, vilket framgår av olika verkstadsfynd (Anund et al. 1992, Anund 1998). Den ökade tillgången på funktionellt likvärdiga gjutna kärl verkar också ha påverkat efterfrågan på motsvarande käriltyper i keramik från utlandet i det politiskt, ekonomiskt och socialt viktiga Mälardistriktet. Oglaserade medeltida bordskärl och kökskärl i lergods samt blyglase-

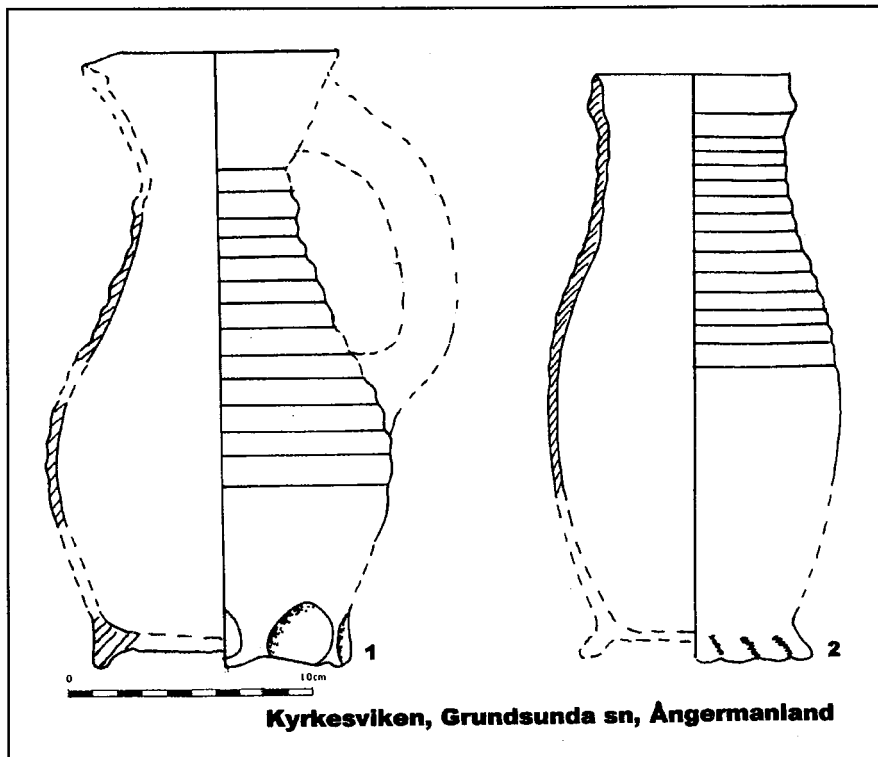

Fig. 6. Stengodskärl och lergodskärl från Kyrkesviken. Rekonstruktion. 1. Äldre blyglaserat lergods. 2. Protostengods.

rade kökskärl förekommer mycket sparsamt i städer som Uppsala, Enköping och Västerås, och antagligen har de gjutna kärlen varit mera efterfrågade i dessa städer från 1300-talet (Elfwendahl 1999a, 2000a, 2000b). Avsaknaden av billiga lokala keramiska produkter kan också ha medverkat till en efterfrågan på olika gjutna kärl hos de hushåll i Norrland som hade täta kontakter med Mälardalen. En del av en sådan gjuten bronsgryta har hittats vid Bjärträ fäste.

Ännu vid slutet av 1300-talet dominerar några betydelsefulla producenter i Västeuropa bland de bords-

kärl i stengods som uppträder inom norra Östersjöområdet. Från början av 1400-talet blir stengodskärl från Sachsen också synliga hos konsumenterna som efterfrågar trendriktiga bordskärl, framför allt inom södra delen av Östersjöområdet men också i Mälardalen. De likvärdiga kärlen från verkstäderna kring Waldenburg tar upp en konkurrens med sina förebilder från Västeuropa. Från Styresholms borg finns en hög kanna som ansluter till de kända kärtyperna från Waldenburg. Några skärvar av denna typ har intressant nog också hittats vid Faxeholm, Styresholms samtida motsvarighet i Hälsingland, medan de är

Keramiktyp	Sankt Olofs hamn	Kvissle kapell	Bjärträ fäste	Styres- holm	Kyrkes- viken
Lergods					
Äldre blyglaserat	2		159		24
Grått lergods			43		
Ljust lergods	1		1		
Werra-typ	1				
Yngre rödgods	60		17		
Stengods					
Protostengods					43
Siegburg-typ	10	1	12		
Niedersachsen-/ Hessen-typ	3				
Waldenburg-typ				1	
Raerentyp	1	1			
Westerwald-typ	3				
Övrigt stengods	3	1			
Fajans					
Svenskt fajans	7				
Porslin					
Kinesiskt	5				
Europeiskt	3				
Flintgods					
Svenskt	80			1	
Summa	158	3	234	1	67

Tabell 5. Skärvorna i undersökningen fördelade på keramiktyp. Endast kärl.

relativt ovanliga i målarstäderna (Elfwendahl 1999b; Mogren 2000 s. 268). Kannan visar att förskjutningen hos producenterna också är märkbar längre norrut i Östersjöområdet. Samtidigt som 1400-talet fortfarande präglas av ett avtagande intresse för keramiska kärl hos hushållen, åtminstone

inom norra Östersjöområdet, finns indikationer på en oavbruten kulturell influens från Västeuropa. Genom verkningsfulla glasyrer och dekorer söker västeuropeiska tillverkare av keramiska kärl inte bara möta en konkurrens från funktionellt likvärdiga kärl i andra material, utan också möta

förändrade sociala behov hos konsumenterna. En grönglaserad stengodskanna från Kvissle kapell antyder att en allmäneuropeisk utveckling hos bordets kärl också är synlig i Medelpad under 1400-talet.

Från medeltidens slut blir nya sociala grupper synliga i samhället samtidigt som det träder fram en växande efterfrågan på bordskärl för särskilda funktioner. Nya funktioner hos kärlden avspeglar ett behov hos allt fler konsumentkategorier att ritualisera måltiden och därigenom delta i en social tävlan. I ett försök till självhävdelse imiterar människor vanor hos sina sociala förebilder. Från 1500-talets senare hälft inleder betydelsefulla västeuropeiska tillverkare av bordskärl i stengods en tillverkning av reliefdekorerade kärl. Hos tillverkarna finns nu en vilja att dra nytta av den efterfrågan på nymodigheter som allt fler sociala grupper runt om i Europa vill vara utrustade med. Några kärl, vilka just kan ha varit avsedda att väcka förundran och samtidigt visar ägarens strävan att efterlikna vanor hos sina sociala förebilder, uppträder vid Kvissle kapell och möjligen också vid Sankt Olofs hamn. Det rör sig om kannor, bl.a. med reliefdekor. Även om dessa stengodskärl var massproducerade produkter, vilka fick stor geografisk spridning, får deras uppträdande i norr en förstärkt verkan när de brukas i en social miljö där keramiska kärl annars är sparsamt förekommande.

Strax före 1600 visar sig indikationer på att dekorerade bordskärl efter-

frågas av allt fler människor i många städer runt om i norra Europa. I olika sociala miljöer längre söderut i landet bekräftar bordskärl från de nederländska fajansverkstäderna en trend där Västeuropa utgör förebild. Blyglaserade bordskärl i ljusa lergods och av s.k. Weser-, Werra- samt nederländsk typ skulle efterlikna de dyrare bordskärnen i fajans och kärnen tillverkades i stort antal. Kring 1600 är dessa blyglaserade bordskärl en handelsvara med stor geografisk spridning, men också förelöpare till de kärtyper som senare upptas av de inhemska krukmakarverkstäderna. Ett bordskärl med Werratypens karakteristiska keramiska utseende återfinns i materialet från Sankt Olofs hamn. En okänd käriform i ett ljust lergods uppträder vid Sankt Olofs hamn och en skål vid Bjärträ fäste.

Efter 1500-talets mitt uppträder i stigande antal krukmakare i de svenska städerna (Elfwendahl 1996, 1999a s. 76ff). Upplysningarna antyder en ökad efterfrågan på keramiska kärl. Inledningsvis har krukmakarnas tillverkning omfattat, förutom blyglaserat ugnskakel, enbart kökskärl med de tidigare oglaserade kökskärlen och metallkärlen som förebilder. Strax efter 1600 blir successivt också bordskärl en ökad andel av tillverkningen, vidare olika förvaringskärl. Under 1600-talet sprider sig krukmakarverkstädernas etablering norrut i landet. Förloppet antyder tidpunkten när en ökad efterfrågan på keramiska kärl har åstadkommit ekonomiska förutsättningar att etablera en lokal tillverkning i olika delar av Norrland. I Hälsingland finns krukmakar-

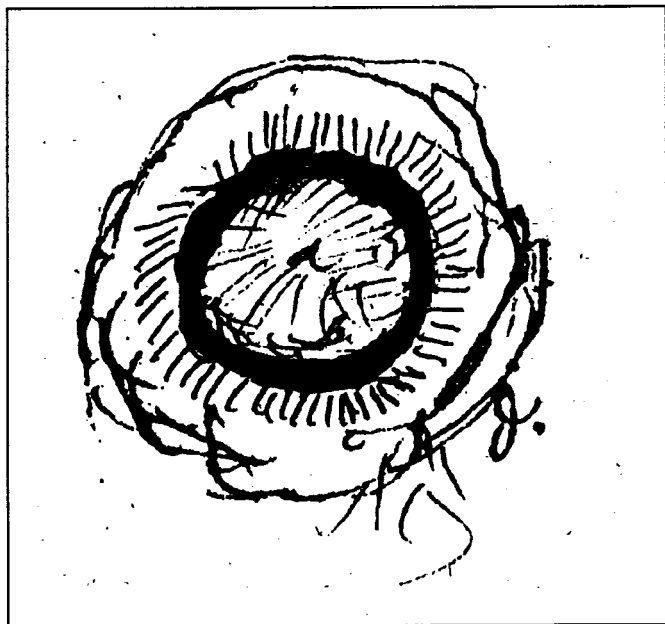

Fig. 7. N.J. Ekdahls
skiss av Bjärträ fäste
1828.

verkstäder i de nyanlagda städerna vid mitten av 1600-talet, från slutet av 1700-talet även på landsbygden (Lundell 1986). Längre norrut, i Medelpad, är etableringen av krukmakarverkstäder senare än den i Hälsingland. Sundsvall ligger närmast Sankt Olofs hamn och Kvissle kapell och där förefaller ingen krukmakare ha varit verksam före 1740-talet (Söderlund 1949). År 1794 finns tre krukmakarverkstäder i Sundsvall. Utvecklingen i Ångermanland förefaller i tid vara parallell med den i Medelpad. Närmast Bjärträ fäste och Styresholms fogdeborg återfinns Härnösand och där uppträder en krukmakarverkstad tidigast under 1700-talet, vid århundradets slut finns två verkstäder i staden (Söderlund 1949). När de blyglaserade lergodskärlen får allt större utrymme i de norrländska hushållen är det inte matlagningsskärlen som träder

fram. Hänkelförsedda krukor och bordskärl, de senare företrädesvis dekorerade skålar, fat och tallrikar, har en övervägande del av produktionen. De blyglaserade bordskärlen blir nu efterfrågade när allt fler sociala skikt än tidigare intresserar sig för en konsumtionskultur som tidigare bara angått vissa grupper i norr.

Med 1700-talet träder det fram andra keramiska material än tidigare för att tillgodose nya behov. De västeuropeiska fajanskärlen var modeldande men länge förbehållna de förmögna. En fortsatt ökande efterfrågan på fajanskärl uppmuntrar en svensk tillverkning och vid århundradets mitt finns flera manufaktur- etablerade. Ett litet antal bordskärl vid Sankt Olofs hamn ansluter till några av de välkända svenska fajans-

produkterna som uppträder efter århundradets mitt. Också det tidigare exklusiva kinesiska porslinet blir nu mera synligt. Koppor och små fat karakteriserar porslinet och några av kärlen från Sankt Olofs hamn synliggör behovet av särskilda kaffeserviser också långt utanför storstädernas salonger. Notabelt är dock att fyndplatsen ligger alldeles intill prästgården i Selånger och att den närbelägna gamla kungsgården ännu på 1700-talet var bebodd av ståndspersoner.

Under 1600-talet ansågs mineralvatten vara ett kurmedel, men avnjöts också som läskedryck eller i kombination med andra drycker som vin. Från 1700-talet förekommer en betydande införsel av mineralvatten från utlandet, och på 1800-talet ökar införseln ytterligare. Mineralvattnet tappades på karakteristiska flaskor av stengods och flera betydelsefulla käriltillverkare återfinns i mellersta Rhenlandet. Flaskor som har förbindelse med det ökade intresset för mineralvatten förekommer vid Sankt Olofs hamn. Intressant i sammanhanget är att topografen Abraham Hülphers från sin norrländska resa 1758 berättar om Selångers hälsobrunn vid Prästviken nära utgrävningsplatsen. Brunnen låg ”nedre wid sjökanten och har timrat brunshus med spis”. Vid Hülphers besök den 15 augusti pågick ännu ”brunsterminerne och gäster ifrån åtskillige orthor woro här samlade” (Hülphers 1978 s. 54, 162).

Vid 1700-talets slut börjar inhemska flintgodsprodukter att ersätta porslin och fajans som favoriserat material

bland bordskärlen. Flintgodset representerar inte bara ett industriellt och teknologiskt genombrott utan också ett socialt. Det keramiska kärlet blir härigenom till en vardagsprodukt på ett annat sätt än tidigare. Också det kinesiska porslinet utsätts för en tilltagande konkurrens från flintgodset. Från 1800-talet är flintgods det vanligaste keramiska materialet hos hushållen i norr, men det uppträder även inhemskt porslin. Koppor och små fat i flintgods, senare också benporlin, visar på det tilltagande intresset hos allt fler för varma, exotiska drycker. Genom flintgodstallrikarna får också de keramiska kärlen en mera framträdande plats när maten förtärdes. Tillverkningen av blyglaserade hushållskärl avtar som hantverksutövning under 1800-talets första hälft och övergår till att bli en hantering koncentrerad till större verkstäder. Parallellt sker en nyorientering mot såväl oglaserade som blyglaserade nyttokärl i lergods varav en del käriformer återspeglar helt nya behov hos konsumenterna. En gulglaserad skål och oglaserade blomkrukor som uppträder vid Sankt Olofs hamn är typiska produkter för denna senare industriella lergodstillverkning. Blomkrukorna speglar det tilltagande intresset att omge sig med en kultiverad natur också på landsbygden vid Sankt Olofs hamn från slutet av 1800-talet.

Keramik och politik

Mälardområdets vintermarknader var under lång tid viktiga mötesplatser för människor från landets norra

skogsbygder och de mera tätbefolkade landsdelarna i söder. Till dessa vintermarknader levererades begärliga varor från skogs- och kustbygderna i norr samtidigt som det förvärvades varuslag som inte normalt fanns att tillgå längre norrut. De keramiska kärlen utgjorde antagligen ett av dessa varuslag. På marknaderna kunde norrlänningarna ta del av nyheter från Västeuropas kulturellt dominerande regioner. Förbindelserna mellan Norrlands kustland och Mälardalen har tagit olika vägar, varav en gick ner till Uppsala och vintermarknaden Distingen. Dit, liksom till Bergslagen och Stockholm med flera orter, reste ännu under 1700- och 1800-talet de s.k. sörkörarna eller bondeköpmännen från i första hand norra Ångermanland för att sälja linnelärfv, skinn och lappmarksprodukter.

De tydliga ömsesidiga ekonomiska och kulturella beröringspunkterna mellan Norrland och Mälardalen gör det intressant att uppmärksamma några lik- och olikheter som uppträder. En viktig utgångspunkt därvidlag är de regionala skillnader i det bottniska områdets handelsfält som Nils Friberg (1983) har noterat i det skriftliga källmaterialet under senmedeltiden och den äldre vasatiden. Norrbotten, norra Västerbotten och den finska bottenhavskusten framträder i Fribergs studie som starkt knutet till Stockholms intressesfär. Ångermanland och Medelpad uppvisar däremot ett helt annat mönster; Stockholm har haft mycket litet inflyrande på dessa landskaps handelsförbindelser. För Ångermanlands vidkomman-

de tycks inrikeshandeln huvudsakligen ha gått via Gävle. För dessa kontakter har säkerligen gävlebornas omfattande fjärrfiske längs norrlandskusten spelat en stor roll. Förutom Gävle har också Älvkarleby haft viss betydelse för Ångermanland, liksom landskapets egen utrikeshandel. Medelpad tycks av Fribergs studie att döma däremot ha haft en mycket begränsad handelsverksamhet över huvud taget under senmedeltiden och 1500-talet.

Sedan en tid tillbaka har vid arkeologiska undersökningar ett stort antal delar av olika keramiska kärl insamlats i Uppsala, och materialet motsvarar väl den tidsperiod som nu behandlas (Elfwendahl 1995, 1999a, 2000a, 2000b). En betydande del av de medeltida kärlen utgörs av stora kannor eller tillbringare i lergods, ibland försedda med en rik utvändig dekor. Kärlen har ofta satts i samband med kantering och drickande av vin, men troligare är att kärlen har anknytning till en handtvätt som utfördes före och efter varje måltid. Handkannorna börjar uppträda under 1200-talet och avspeglar en omfattande direkt eller indirekt kontakt med Västeuropa. Deras närvaro signalerar att man i Uppsala följde med i ett allmän-europeiskt kulturbeteende, var bekanta med en västeuropeisk umgängeskultur och efterfrågade likadana produkter som kunde fylla dessa behov. I Medelpad och Ångermanland är stora kannor och tillbringare i lergods sparsamma. Hos de nu studerade materialen förekommer endast ett exemplar vid Kyrkesviken i Ångermanland. Detta kan uppfattas som att man vid

den tidpunkten, då de blyglaserade kannorna var i allmänt bruk i Uppsala, ännu i Medelpads och Ångermanlands kustområden inte var under samma starka kulturella influens från Västeuropa. Efter 1300, då användandet av bords- och serveringskärl i stengods framträder tydligt vid såväl Sankt Olofs hamn som Bjärträ fäste har situationen förändrats, och vid denna tidpunkt fanns det fler platser där bygden kunde möta en västeuropeisk bordskultur. Under 1200- och 1300-talet var Brügge en ledande stapelplats i varuutbytet med norra Europa. De tillvaratagna kärnen vittnar om välutvecklade kontakter med personer som var engagerade i handeln med varor som var efterfrågade i Västeuropa.

Det ökande antalet västeuropeiska kärl vid centrala platser i Medelpads och Ångermanlands kustområden antyder att det kring 1300 sker en övergripande kulturell nyorientering. Denna kan vara följd av en ny politisk situation där Mälardalen fått större betydelse än tidigare för dessa områden. I Norrbotten har Thomas Wallerström (1995) påvisat en avtagande östlig kulturinfluens och motsvarande ökad nyorientering mot Mälardalen från mitten av 1300-talet. Det nu genomgångna materialet anger en liknande kulturell scenförändring längre söderut redan under 1300-talets första hälft. En parallell utveckling återfinns också i kungsgårdarnas etablering i denna del av Norrland under 1200-talets senare del och 1300-talets början (Grundberg 2000). De regionala skillnaderna i

den norrländska handeln som Nils Friberg (1983) påvisat under senmedeltid och 1500-tal gör att vi mycket väl kan förvänta oss stora variationer i de kulturella kontakterna också under äldre medeltid.

Vid slutet av 1500-talet anlades de första städerna längs norrlandskusten och från 1600-talets mitt fanns ett pärlband av små kuststäder ända upp till det inre av Bottenviken. Dessa städer grundades av statsmakten för att öka den ekonomiska kontrollen. Genom stadsprivilegier skapades lokala centra för den bottniska handeln men också sociala innovationsmiljöer i norr vilka inledningsvis befolkades av människor med varierande bakgrund. Bönder, fiskare, fattiga hantverkare och andra försågs med burskap, men medförde inte en omedelbar efterfrågan på nymodigheter hos de som befolkade staden. Städerna skapade däremot förutsättningarna för en social disciplinering av människor i norr som ledde till en med det övriga Sverige gemensam kultur. Vid 1700-talets mitt hade den lokala efterfrågan på keramiska kärl fått en omfattning som gjorde det ekonomiskt intressant för krukmakare att etablera verkstäder i Härnösand och Sundsvall. Samtidigt som lokala krukmakare gör det ekonomiskt möjligt för allt fler sociala grupper att förvärva blyglaserade bordskärl träder det fram en hierarkisering hos de keramiska materialen. Längs Bottenhavet blir bordskärl i fajans och kinesiskt porslin nya uttryck för social differentiering när blyglaserade bordskärl blir tillgängliga för allt fler befolkningsskikt.

Men de keramiska skärvorna vittnar inte bara om dessa långsiktiga kulturella processer som kanske inte alltid var så medvetet styrda. Resultaten från keramikanalysen har också direkt relevans för tolkningen av ett par av platsernas omedelbara historiska och politiska roll. En viktig fråga därvidlag är hur dominerande just Mälardalen egentligen var för utvecklingen i Ångermanland och Medelpad under 1300-talet. Särskilt intressant i detta avseende är fyndsammanställningen från Bjärträ fäste. Skärvorna från denna plats är det största medeltida keramikmaterialet som hittills framkommit i Norrland. Det betydande inslaget av äldre blyglaserat lergods av olika kärlyper visar otvetydigt att platsen varit i bruk betydligt tidigare än vad de äldsta dendrokronologiska dateringarna anger, av allt att döma redan under 1300-talets första hälft. Anläggningen är därmed äldre än Styresholm. Härigenom kan de keramiska kärlellens dateringar stärka antagandet att 1300-talets "Kutuby" verkligen har legat vid Kungsgården i Bjärträ och inte vid Styresholm i Torsäkers-/Styrnäsbygden. Den påtagliga skillnaden i keramikmängd (och typ) mellan Bjärträ fäste och Styresholm väcker också frågor om relationerna mellan dessa platsers funktion och historiska bakgrund. Samtidigt framstår den stora variationen hos kärlell vid Bjärträ som något ovanligt för hela norra Östersjöområdet, också i jämförelse med det samtidigt politiskt, ekonomiskt och socialt betydelsefulla Mälardalen. Kärlell väcker nya frågor om vilka intressen som egentligen står

bakom Bjärträ fästes etablering och vidmakthållande. Tingshögar, kyrkor och andra traditionella inslag av tidigare centralitet saknas vid denna plats, och kan möjligen förklaras av att dessa saknat betydelse eller innebörd för människorna vid Bjärträ fäste under denna tid. Till saken hör att försvarsanläggningen i sig tycks sakna direkta motsvarigheter i det nordliga Östersjöområdet. Var det måhända lejda danska eller tyska knektar som uppförde Bjärträ fäste som ett led i en militär etablering i Norrland vid 1300-talets mitt? Vittnar kanske keramikskärvorna om det norrländska pantlänets förvaltning under mecklenburgarna på 1360-talet?

Skärvor som historiska källor - några slutsatser

Flera medeltida centralplatser i norr är för närvarande föremål för olika studier som fokuserar på regionens roll i statsbildningsprocessen och söker klargöra platsernas inbördes förhållanden. I samband med olika arkeologiska undersökningar inom projekten har det framkommit hundratals skärvor som visar konsumentens val av keramiska kärlell från 1200-talets andra hälft och framåt i tid. Genomgången och bearbetningen av skärvorna har visat att det keramiska materialet lämnar nya upplysningar om takten hos förändringsprocessen när den svenska centralmakten etablerar sig i norr, men ger också kunskap om en allmän förskjutning mot en västeuropeisk bordskultur. Innan lokala kruk- och keramikverkstäder etablerar sig i Med-

elpad och Ångermanland vid 1700-talets mitt speglar de keramiska kärlen företrädesvis en efterfrågan på utländska bordskärl, mestadels västeuropeiskt stengods, som kan ha varit ett särdrag för centralplatsernas sociala miljö.

Mängden keramikskärvar från de nu undersökta platserna är mycket ringa om vi jämför med fyndmaterialet från medeltida städer. Bristen på tjocka kulturlager gör att fynden ofta inte heller kan relateras till stratigrafiskt åtskilda faser. Trots detta så går det att skapa en bild av såväl långa kulturella processer som konkreta historiska skeenden. En förutsättning har dock varit att även till synes "recenta" fynd har insamlats i ett antal provrutor eller som lösfynd i samband med de arkeologiska undersökningarna. Detta är ett tillvägagångssätt som så här i efterhand har visat sig fruktbart och betydelsefullt för de övergripande analyserna av såväl de enskilda platserna som av regionen i stort.

Från fyra av de nu undersökta lokalerna uppvisar resultaten en god överensstämmelse med den allmänna bild som tidigare finns, rörande vilka

keramiska material och kärll kategorier som är i bruk inom Mälardalen som enligt gängse uppfattning varit den politiskt, ekonomiskt och socialt viktigaste regionen för Norrland under historisk tid. Vid Bjärträ fäste uppträder däremot medeltida kärlltyper i lergods, vilka indikerar en stark koppling till södra Östersjöområdet under 1300-talet som antyder en bosättning med en uttalad utländsk karaktär. Resultaten ger onekligen upphov till en hel rad angelägna frågor inför fortsatt forskning, såväl i Norrland som annorstädes.

Magnus Elfwendahl är fil.dr i medeltidsarkeologi och landskapsantikvarie på Åland. - Leif Grundberg är doktorand i arkeologi vid Umeå universitet och I:e antikvarie vid Länsstyrelsen i Västernorrlands län.

Ett tack riktas till Matthias Bäck, Riksantikvarieämbetet/UJV Bergslagen, för synpunkter kring några av de behandlade kärlen.

Noter

1. Projektet Centralort i norr leds av Leif Grundberg och Per Ramqvist. Huvudman för projektet är Umeå universitet, men även Länsmuseum Västernorrland, Sundsvalls kommun m fl har medverkat på olika sätt.
2. I projektledningen för Styresholmsprojektet ingår förutom Leif Grundberg även arkeologen Anders Wallander, kulturgeografen Jan Stattin och historikern Nils Blomkvist. Länsmuseum Västernorrland leder projektet i nära samarbete med Hålsjö folkhögskola, men även Umeå universitet, Riksantikvarieämbetet m fl har bidragit aktivt.
3. Risöfjärdsprojektet leds av Leif Grundberg och har Länsmuseum Västernorrland som huvudman, men arbetet har genomförts i nära samarbete med Örnköldsviks museum och Umeå universitet.
4. Undersökningarna av Sankt Olofs hamn har presenterats i flera artiklar av Leif Grundberg (t.ex. 1996a; 1996b; 1997b, 2000)
5. Undersökningarna av Kvissle kapell har presenterats av Grundberg (1996c)
6. Undersökningarna av Bjärträ fäste har presenterats av Grundberg (1996b; 1997a; 1997c, 2000)
7. Undersökningarna vid Styresholm har genomförts med Janne Björkman, Jan Stattin och Anders Wallander som grävningssledare och har bl.a. presenterats av Wallander (1992) och Grundberg (1997a), jämför även Lovén 1996, s. 225ff
8. Undersökningarna av Kyrkesviken har bl.a. presenterats av Huggert (1978) och Grundberg (1992; 1995; 1996a; 1997)

Referenser

- Andersson, C. & Hällans, A-M. 1999. Den komplexa konsumtionen. Tankar kring en genomförd analys av material från kvarteret Biografen i Nyköping. *Forskaren i fält - en vänbok till Kristina Lamm*. Red K. Andersson, A. Lagerlöf & A. Åkerlund. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 27.
- Anund, J. 1998. Mångsysslare, småstäder och klassresor. Nordens bronsbantverk som exempel på möjligheter inom socialarkeologin. *META 1998:4*.
- Anund, J., Bergquist, U., Bäck, M. & Petterson, K. 1992. A Medieval Cauldron-Foundry. - Craftmanship and Craftmen in Pantern, Uppsala. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700-1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar Skrifter No 2.
- Bäck, M. 2000. Stengodskeramiken. *I skuggan av domkyrkan*. Anund, J., Carlsson, R., Elfwendahl, M., Petterson, K. UV Bergslagen rapport 2000:5.
- Ekman, T. 1996. Björka - en gårdsmiljö under 1000 år. Del 1. Riksantikvarieämbetet, *UV Stockholm, Rapport 1996:11711*.
- Elfwendahl, M. 1995. Äldre rödgods eller utvändigt glaserade lergodskannor i Uppsala. *META 95:1*.
- Elfwendahl, M. 1996. Postmedieval Pottery in Sweden. Some notes on local earthenwares. *Lund Archaeological Review 1, 1995*. Institute of Archaeology.
- Elfwendahl, M. 1998a. Undersökning av keramikmaterial från Bjärträ fäste, Bjärträ sn, Ångermanland.

Opubl. rapport.

- Elfwendahl, M. 1998b. Undersökning av keramikmaterial från S:t Olofs hamn, Selångers sn, Medelpad.

Opubl. rapport.

- Elfwendahl, M. 1999a. *Från skärva till kärl. Ett bidrag till vardagslivets historia i Uppsala*. Lund studies in Medieval Archaeology 22.
- Elfwendahl, M. 1999b. Undersökning av keramikmaterial från Faxeholms fogdeborg, Söderhamn, Hälsingland. Opubl. rapport.
- Elfwendahl, M. 2000a. Skärvor och kärl i kvarteret Disa. *I skuggan av domkyrkan*. Anund, J., Carlsson, R., Elfwendahl, M., Pettersson, K. UV Bergslagen rapport 2000:5.
- Elfwendahl, M. 2000b. Skärvor och kärl i kvarteret Örtedalen. Opubl. manuskript. Upplandsmuseet.
- Friberg, N. 1983. *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält undersenmedeltid och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie i samarbete med Inga Friberg*. Stockholmsmonografier 53.
- Grundberg, L. 1992. 1000 år kring Risöfjärden. Arkeologiska undersökningar inom Risöfjärdsprojektet 1990-1991. *Arkeologi nolaskogs. Fornlämningar, fynd och forskning i norra Ångermanland*. Örnsköldsviks kommuns skriftserie.
- Grundberg, L. 1995. Kyrka, socken och sägen. Om Kyrkesviken, religionsskiftet och kyrkobyggandet i norra Ångermanland. *Oknytt 3-4/1994*. Johan Nordlander-sällskapets tidskrift.
- Grundberg, L. 1996a. Den medeltida hamnen. Maktfaktor i norrländsk samhällsutveckling. *Kulturmiljövård nr 5-6/1995*.
- Grundberg, L. 1996b. Kutuby och Näs - "dessa äro Uppsala öd". Studier kring två medeltida kungsgårdar. *Oknytt 3-4/1995*. Johan Nordlander-sällskapets tidskrift.
- Grundberg, L. 1996c. "Haffr waret ett gamballt capell". Kvissle kapell i tro och tradition - nya rön om en gammal ruin. *Tidsspår. Årsbok för Ångermanlands och Medelpads hembygdsförbund 1996-97*.
- Grundberg, L. 1997a. Medeltida statsmakt i Norrland. Etableringen av de medeltida kungsgårdarna längs Norrlandskusten. *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön*. Acta Antiqua Ostrobotniensia.
- Grundberg, L. 1997b. Hamn i kungens namn! Sankt Olofs hamn i Selånger. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 3.
- Grundberg, L. 1997c. Kampen om Kutuby. Meningar om en medeltida kungsgård. *Kulturmiljövård 2/1997*.
- Grundberg, L. 2000. Husabyar i Norrland? Undersökningar kring Hälsingelagens Uppsala öd. *En bok om Husbyar*. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 33.
- Huggert, A. 1978. S:t Olofs hamn på Drakön, Kyrkesviken i Ulträ och Jungfruhamn på Bjurön. Baspunkter vid medeltidens segelled längs Norrlandskusten. *Studier i norrländsk forntid*. Acta Bothniensia Occidentalis.
- Hülphers, A. 1978. *Dagbok öfver en resa genom Norrland 1758*. Utg. av N.-A. Bringéus & H. Hvarfner.
- Hållans, A.-M. & Andersson, C. 1992. Acquiring, Using and Discarding. Consumption Patterns in the Late 17th Century Town of Nyköping. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700-1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar Skrifter No 2.
- Johnson, M. 1996. *An Archaeology of Capitalism*.
- Larsson, S. 2000. Från Lincolnshire till Östdanmark. En krukmakare i Knut den stores tid. *Artefakter arkeologiska ting. En bok om föremål ur ett arkeologiskt perspektiv*. Red A. Högberg.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar. Antikvariska serien. Fyrtionde delen.
- Lundell, J. 1986. Några kruk- och kakelugnsmakare i Hälsingland främst i Hudiksvall, Nässviken och

Delsbo. *Meddelanden från Hälsinglands museum.*

- Mogren, M. 1995. Maktens landskap i den medeltida Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27/1994.
- Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi.* Lund Studies in Medieval Archaeology 24.
- Ramqvist, P. H. 1998. *Arnäsbacken. En gård från yngre järnålder och medeltid.*
- Rosén, C. 1995. Keramik som kulturell spegel. Yngre rödgods i olika miljöer. *META* 95:3.
- Rosén, C. 1996. Keramik hos borgare och bönder. Keramikfynd i stads- och landsbygdsmiljö under 1500- och 1600-talen. *Utskrift 5. Bilder av halländsk arkeologi - en bok tillägnad Lennart Lundborg.* Red. E. Rosengren.
- Rosén, C. 1999. *Föremål och social status i Halmstad ca 1550-1750.* Urbaniseringsprocesser i Västsverige. En utvärdering av uppdragsarkeologins möjligheter att belysa historiska processer.
- Roslund, M. 1995. Fyra skisser till en keramisk dialog. *META* 95:1.
- Söderlund, E. 1949. *Hantverkarna II. Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden.*
- Tagesson, G. 1997. Keramik. Om bordsskick och kronologi. *Två gårdar i biskopens stad. Om den arkeologiska undersökningen i kvarteret Brevduvan, Linköping 1987 och 1989.* A.-C. Fält & G. Tagesson (red). Östergötland fakta 3.
- Wallander, A. 1992. Styresholm och Pukeborg. Två befästa öar i Ångermanälven. *Medeltid i Ådalen. Styresholmsprojektet 1986-1992.*
- Wallerström, T. 1995. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del I.* Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1.
- Welinder, S. 1992. *Människor och artefaktmönster.* Occasional Papers in Archaeology 5. Societas Archaeologica Uppsaliensis.

Döden, makten och rummet i tre cistercienserkloster

Elisabet Regner

Abstract

Burial, power and space in three Cistercian monasteries

In Swedish archaeological research, the monastic movement and particularly the Cistercian Order is frequently viewed as a manifestation of external factors such as royal power and domination. Here, that perspective is set aside in favour of one which attempts to see three Cistercian monasteries from the 'inside'. The use of space to control and discipline, to implement the monastic ideals is studied particularly in regard to the positioning of burials within the monasteries. Burial in the abbeys of Alvastra and Gudhem are compared, and are interpreted as spaces where the relationship between monastery and secular power is played out. The chapter house is discussed in the context of discipline and the creation of power structures within the monasteries. It is argued that the dead were present in the community of the living through religious practice. In the monastic community, they were also a part of the social space constituted by the monastic buildings. It is this relationship that is explored through the article.

Inledning - Arkeologi och monastiska rum

Forskningen kring de svenska cistercienserklostren har i delvis dominerats av andra vetenskaper än arkeologin. Här skulle man kunna särskilja två tydliga intresseområden. Kyrkoplanen, och i mindre utsträckning klosterplanen i övrigt, har länge intresserat konstvetenskapen (se t.ex. Curman 1912, Curman & Lundberg 1934, Swartling 1969). Klosters ekonomiska förhållanden, gossinnehav

och donationsmönster har intresserat historievetenskapen (t.ex. Ortved 1933, Ahnlund 1945, Parikh 1991). Samtidigt är flertalet kända cistercienserkloster inom det medeltida Sveriges gränser utgrävda, men ofta snarast i byggnadshistoriskt syfte. Under de senaste tio åren har förändringens vindar blåst genom den arkeologiska forskningen som helhet. Ett intresse för förhållandet mellan ideologi och materiell kultur samt en fenomenologisk syn på landskapet har lett till en debatt kring kristnandeprocessens

manifesta spår (se t.ex. Tilley 1994, Shanks & Tilley 1987, Anglert 1995, Zachrisson 1998, Johansen 1997). Som en del av denna debatt har även intresse riktats mot främst östgöta-klostren Alvastra och Vreta och deras roll i statsbildningsprocessen (Ersgård 1996, Holmström 1999, Tagesson 1997). Jonas Monié Nordin diskuterar i sitt pågående avhandlingsarbete hur makten etablerar sig i Dalarna bland annat genom anläggandet av Gudsberga kloster (2000). Gemensamt för dessa arbeten är en uppenbar strävan att placera in klostren i den större debatt som förts inom svensk arkeologi kring kristnandeprocess och statsbildning. I denna debatt har kopplingen mellan makten, landskapet och religionen ofta framförts. Kristendomen betraktas som en ideologi vilken kan manipuleras för att dölja de verkliga maktförhållandena, den skapar en slags falsk medvetenhet. Denna forskningsinriktning leder till en betoning av klostren sedda utifrån, klostren som manifestationer av externa förhållanden. Cistercienserklostren spelade sannolikt en mycket aktiv roll i sin tids politiska skeenden. Klostren hade stora jordegendomar, och leddes av människor med starka personliga band till samhällets ledare (Ortved 1933). Här kommer dessa förhållanden att få träda i bakgrunden, till förmån för en diskussion kring rummets betydelse i forandet av livet innanför murarna.

Den typiska klosterplanen bestod av en kvadratisk gård, runt vilken klosterbyggnaderna grupperade sig (se fig. 1). Den första byggnaden som

uppfördes var kyrkan, vanligtvis i norr. Sedan följde den östra längan, där sakristia, kapitelsal och munkarnas arbetssal låg i bottenvåningen och sovsalen på övervåningen. I sydlängan fanns värmesal, matsal för munkarna samt kök. Inom Cistercienserorden fanns förutom munkarna även lekbröderna, *conversi*. Dessa avlade klosterlöftena och levde ett liv i sträng askes men deras främsta uppgift var att arbeta fysiskt (France 1992:144-46). I den västra längan återfanns lekbrödernas arbetssal, kapitelsal, matsal samt sovsal. Innanför dessa byggnader löpte korsgången. Från korsgången fanns två olika ingångar till kyrkan, munkarnas i öst och lekbrödernas i väst. Inuti kyrkan fanns ett skrank, vilket skilde munkarnas kor från lekbrödernas. Munkarnas kor var närmare presbyterium, högkoret i vanliga kyrkor (Curman 1912:37f). Klosterplanen skiljer alltså konsekvent munkar från lekbröder, och genom placeringen i kyrkan markeras även genom närheten till presbyterium att munkarna stod närmare Gud (se Göransson 1994).

Byggnader må fungera som skydd för väder och vind, men i samhället är de också sociala objekt vilka påverkar människor genom sinnesintryck, genom handling och genom rumslig struktur. Genom form, funktion och rum säger en byggnad oss någonting om oss själva och vår omvärld, om sociala relationer (Markus 1993:16). Rumsliga förhållanden kan berätta hur kontroll och makt fördelas inom den sociala strukturen. Genom rummet kontrolleras kroppens rörelse och ögats

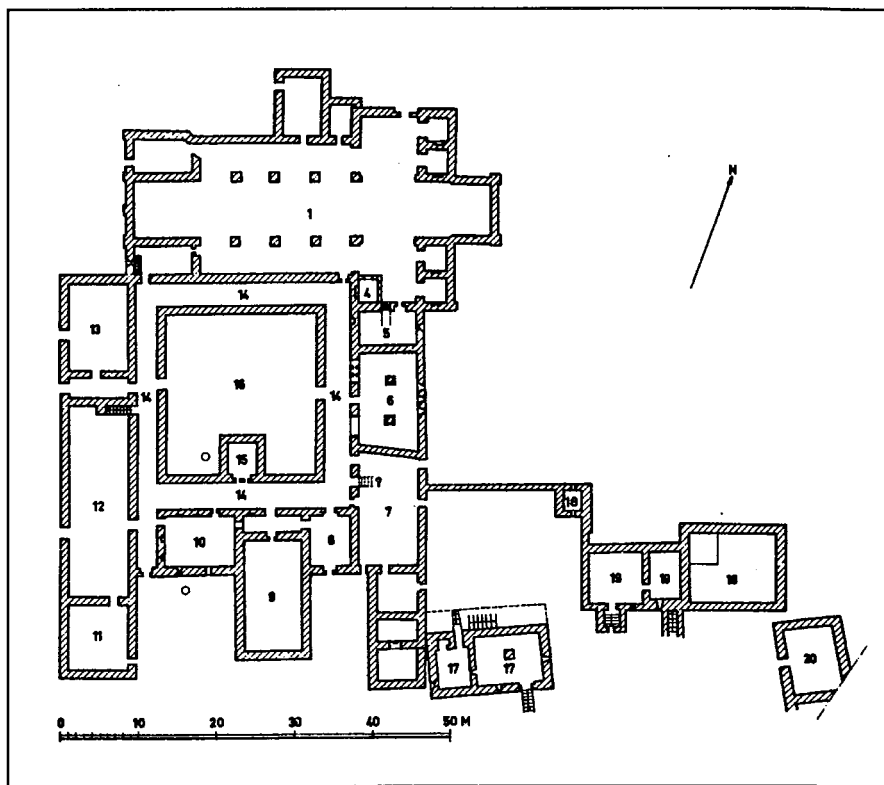

Fig. 1. Alvastra klostrets plan. (ATA) 1. Kyrka, 2. Kapell, 3. Kapell, 4. Bibliotek, 5. Sakristia, 6. Kapitelsal, 7. Arbetssal, 8. Värmestuga, 9. Matsal, 10. Kök, 11. Lekbrödernas arbetssal, 12. Lekbrödernas Matsal, 13. Lekbrödernas kapitelsal, 14. Korsgången, 15. Tvättrum, 16. Klostergången, 17. Abbotens bostad, 18. Portstuga, 19. Gäststuga 20. Sjukstuga

seende. Klostrets rum har alla ett specifikt användningsområde, ett eget namn. Sådana namn på byggnader eller byggnaders delar är inte bara beskrivande, utan även föreskrivande. De styr handling, framtida skeenden (Markus 1993:16). Valerie J. Flint skriver att något av det mest utmärkande för den benediktinska klosterregeln, vilken cistercienserna följde, är dess formalisering av rummet. Detta formaliserade rum nyttjas sedan i

disciplinära syften (Flint 2000). Thomas A. Markus menar, att relationer rörande fördelningen av begränsade resurser är de maktrelationer som mest uppenbart är involverade i upplevelsen av en byggnad. Markus anser dock, att detta inte är de enda relationer som uttrycks och skapas genom rum. Band av kärlek, vänskap och gemenskap mellan människor kan uppmuntras, förnekas, ges utrymme eller uttryckas genom arkitekturen (1993:18). I

klosterrummet öppnades möjligheter för gemenskap mellan munkarna å sin sida, och lekbröderna å den andra medan avstånd och ojämna maktförhållanden markerades mellan de två grupperna. Genom rummet skapades makt, och munkens eller nunnans dagliga liv formades av bruket av rummet.

Genom klosterlöftet vigde munken eller nunnan sitt liv till ett enda kloster. Sju eller åtta timmar av dagen kunde tillbringas i koret för att genom lovsång och bön utföra guds arbete. Tre eller fyra timmar ägnades åt meditativ läsning. Utöver detta lades stor vikt vid arbete för klostrets försörjning. Klosteridealen föreskrev att man skulle ta avstånd från världsliga ting, leva ett asketiskt liv utan personliga ägodelar och följa Kristus exempel. Genom att underkasta sig en regel och en abbot frigjordes människan till tjänst och kärlek (Härdelin 1996a, b). Samtidigt präglades livet i klostret av vad vi skulle betrakta som mer vardagliga skeenden: Man åt och sov, arbetade. I klostret var ritualen en del av det dagliga livet, och här kommer denna koppling att betonas. I denna rituella vardag var de döda konstant närvarande, både genom mässor och förböner för de döda, och rent fysiskt genom gravläggningar i olika delar av klostret. Mellan levande och döda rådde ett ömsesidigt förhållande inbäddat i den religiösa praktiken, vilket är en så påtaglig del av det medeltida samhället att de döda kan betraktas som en egen åldersgrupp (Gordon & Marshall 200:6 och där a.a.). Begravning var starkt förbun-

den med donationer, och klostren drog ekonomiska fördelar av att uppge gravplats för utomstående. Genom sin liminala position utanför samhället hade munkar och nunnor en särskild spirituell makt, vilket gjorde begravning i klostren åtråvärd (Binski 1996:57f). Kloster och donator ingick i ett förhållande, där döden utgjorde början snarare än slutet. De döda var en del av klostret. Det är förhållandet mellan grav, rum och makt i klostergemenskapen som utforskas här.

Klosterkyrkan - världsligt och andligt

I det medeltida samhället var döden och den rumsliga organisationen av de döda av stor religiös och social betydelse. Det norska lagmaterialet indikerar, att gravens närhet till kyrkobyggnaden bestämdes av den dödes sociala position. Personer av hög status begravdes nära kyrkan, medan fattiga och utstötta begravdes i kyrkogårdens ytterkanter speglade en slags koncentriskt hierarkisk världsbild (Nilsson 1989:134-37, 155-62). Vidare placerades fram till ungefär 1200 ofta kvinnogravarna på kyrkans norra sida, vilket tolkats som ett utslag av Mariakult, kvinnofientlighet och även inflytande från Bysans (Vretemark 1992, Sellevold 1996, Staecker 1996). Kyrkogårdens koncentrisk organisation har i sin tur prövats mot det arkeologiska materialet i skilda sammanhang, men det har visat sig svårt att entydigt bevisa eller motbevisa ett sådant förhållningssätt till

kyrkogårdsrummet (Kieffer-Olsen 1993:92-99). Placeringen av den individuella graven var av central betydelse för vad som skulle ske i livet efter detta. Den döda kroppen i sig och hur denna behandlades var ett centralt ämne i hela den medeltida teologin (Bynum 1993). Placeringen av graven kan inte betraktas enbart som en passiv spegling av de faktiska sociala förhållandena, utan liksom all annan hantering av de döda är den ett uttryck för strategier, önskingar och ideologier i det levande samhället och en aktiv del av detta samhälle (Parker Pearson 1982).

Det tidigmedeltida gravskicket och organisationen av kyrkogården bör betraktas som en del i den hierarkiska världsbild som den kristna religionen utgör. Organisationens av rummet som ett sätt att skapa social ordning genom inskrivandet av materiella uttryck för en hierarkisk ideologi var en del av detta. Anders Andrén (1999) har diskuterat hur den kvalitativa indelningen av landskapet i de tidigmedeltida lagtexterna och indelningen av själva kyrkorummet präglas av en centraliserad och hierarkisk världsbild. Organisationens av kyrkogården var en del av denna hierarkiska ideologi. Frågan är hur begravningar vid klostren kan förstås i förhållande till dessa strukturer i det omgivande samhället.

Klostrets egna medlemmar skulle begravas på kyrkogården, medan klostrets abbotar begravades i kyrkan eller i kapitelsalen (Johansson 1964:215). Ursprungligen mottogs inom Cistercienserorden inga utomstående för

begravning på klosterkyrkogården. Denna regel frångicks med tiden, bland annat begravades framstående personer med starka band till klostret i klosterkyrkan och lekmän på kyrkogården (Johansson 1964:215). Detta förhållande, hämtat från de skriftliga källorna, visar att liknande principer strukturerade begravning av lekmän i klostret som vid sockenkyrkan. Klosterkyrkan var den plats, där munken tillbringade en stor del av sitt liv. I denna kyrka var de döda ständigt närvarande, både genom förböner och i graven. I det följande kommer gravläggningar i Alvastra och Gudhem att diskuteras för att belysa detta förhållande.

Alvastra kloster och dess närområde har länge varit föremål för arkeologiskt och byggnadshistoriskt intresse. Otto Frödins utgrävningar på platsen påbörjades 1916 och avslutades först på 1950-talet (Holmström & Tollin 1994:25), men är fortfarande till stor del opublicerade, och föreligger i form av preliminära rapporter i ATA. Klostrets byggnadshistoria har utifrån Frödins grävningar behandlats av Ingrid Swartling (1969). Klostret räknas tillsammans med Nydala som Skandinaviens första cistercienserkloster, grundade 1142/43. Sannolikt grundades Alvastra av Sverker den äldre (1130-1156) och hans drottning Ulvhilde (Ortved 1933:54, France 1992:28). Platsen är på olika sätt starkt förknippad med Sverkersätten. I klostrets närområde ligger en kryptkyrka med en omgivande tidigkristen kyrkogård, som enligt Lars Ersgård sannolikt kan knytas till

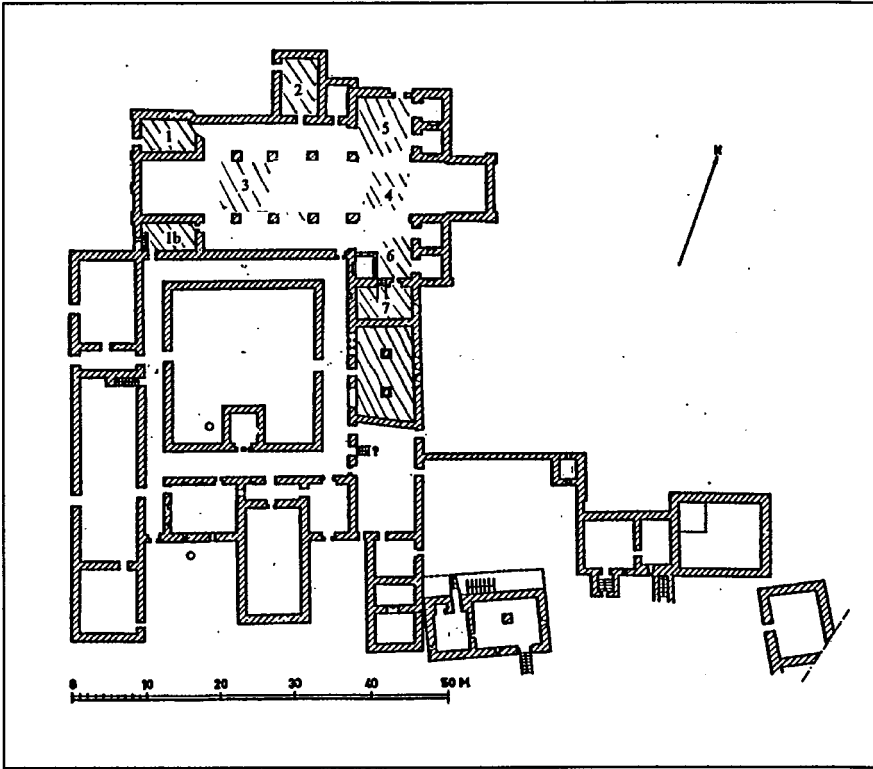

Fig. 2: Plan över Alvastra kloster, med gravområden markerade. (Plan i ATA, Omarbetad av förf.)

sverkersätten (Ersgård 1996).

I enlighet med cisterciensiskt bruk, låg sannolikt munkarnas begravningsplats norr och öster om kyrkan. I detta område har gravar påträffats, hela området är dock inte undersökt. I området längs kyrkans norra mur påträffades en grav (Frödin, rapport 1934 ATA). Öster om koret samt längs östra längans östra vägg påträffades ett flertal gravar (ibid). Sannolikt kan dessa gravar kopplas till klostrets kyrkogård (Swartling 1969:48).

I norra förrummet (1) påträffades en barngrav (Frödin, rapport ATA 1941). Möjligen kan denna barngrav tolkas som en begravning av ett odöpt barn vilken har skett efter att klostret övergetts, i syfte att förhindra att barnet gick igen. Odöpta barn tilläts inte begravning i vigd jord på kyrkogården, varför dessa barn i löndom begravdes i vigd jord vid ödekyrkor (Jons-son 1999:28 och där a.a.). Fynd av barnskelett vid utgrävning av kyrkoruiner har bland annat gjorts vid Västerhus, Kvissle Prästbol och Ekeby (Jons-

son 1999, Grundberg 1997:31ff, Gejvall 1953). Det kan vara intressant att notera att denna nordvästra ingång var den som användes av sockenmenigheten om och när denna fick tillträde till klosterkyrkan (Johansson 1964:128). Det kan alltså finnas en möjlighet, att denna barngrav inte är från klostertiden. Det kan också vara möjligt att detta är barnet till någon med starka kopplingar till klostret.

I sydvästra förrummet (1b) påträffades ett flertal gravar (Frödin 1938). I Ulv Gudmarssons kapell (2) påträffades 1930 tre skelett på samma plats där Gudmarssons gravhäll tidigare legat. Ulv Gudmarsson var make till heliga Birgitta, och gravsattes i ett privat kapell på kyrkans norra sida 1344 (Swartling 1969:70). I klostrets sakristia (7) påträffades tre gravar (Frödin rapport 1934, ATA). De områden som mest intensivt använts för gravläggning förefaller dels ha varit norra och södra korsarmarna (5,6) samt mittskeppet ungefär i bredd med Ulv Gudmarssons kapell (3). Inom dessa områden anger Frödin att han har hittat stora mängder gravar (rapport 1929, 1931, 1939 ATA). Detta skulle kunna tyda på att dessa områden varit använda under lång tid för gravläggning i kyrkan. Gravarna i mittskeppet förefaller ha varit koncentrerade kring en stenanläggning vilken Frödin tolkat som fundamentet till det altare som stod vid avgränsningen mellan lekbrödernas kor och retrokoret (Frödin rapport 1939 ATA). I korskvadraten (4) påträffades två olika gravar, den ena väster, den

andra öster om korskvadratens mitt (Frödin rapport 1927 ATA). Den västra graven innehöll enligt Frödin minst tre individer, i en kalkstenskista utan lockhäll (se även Swartling 1969:36). I graven närmast presbyterium påträffades skelettdelar sannolikt av en enda individ i oordning utan spår av kista (Frödin rapport 1927 ATA). Denna grav tolkar Frödin i rapporten som Sverker den äldres grav, vilken flyttats hit från annat ställe.

På planen i figur två har den ungefärliga utsträckningen av de skilda områdena med gravar skrafferats. Det är tydligt, att vissa områden har varit intensivt utnyttjade för gravläggning, detta gäller till exempel området i mittskeppet samt korsarmarna. Området i mittskeppet bör ha varit lekbrödernas kor. Vid de tillfällen då personer från den sekulära världen släpptes in i kyrkan, var också deras plats i kyrkans västra del (Johansson 1964:128, 131). I kyrkan avgränsades lekbrödrakoret med ett skrank (ibid). Munkarnas kor upptog en del av korskvadraten samt östra delen av mittskeppet. Utefterlångsidorna samt västra kortsidan stod stolar, vanligen amfiteatriskt ordnade för munkarna. Väster om munkkoret fanns sjukkoret eller retrochorus (Johansson 1964:126). Den stora mängden gravar i Alvastra finns alltså väster, norr samt söder om munkkoret. Gravarna i väster förefaller här kunna förknippas med lekmän, snarast personer vilka donerat till klostret i utbyte mot en gravplats. Detta var en plats så nära presbyterium som den levande lekmannen kom. Munkkoret förefaller

däremot vara påfallande tomt på gravar. De två gravar som finns ligger i korskvadraten nära kyrkans allra heligaste och i centrum av munkkoret. Här kanske klostrets främste donator med familj fick sin sista viloplats.

Gudhems kloster grundades före 1175, då klostret erhöll en donation av kung Knut Eriksson (Roth 1973:14). Möjligen var klostret före denna tid benediktinsk, när det i så fall skulle ha blivit cisterciensiskt är inte känt (France 1992:172). Sannolikt byggdes kyrkan om efter 1250, då klostret erhöll en donation från drottning Katarina hustru till Erik läspe och halte (1222 -1229, 1234 - 1250) på villkor att pengarna användes för byggande av kloster och kyrka (Ortved 1933:366). Uppenbarligen hade nunnorna alltså fram till detta tillfälle ännu inte ett färdigställt kloster. Sannolikt erhöll klostret vid grundläggningen en kyrka, kanske en kungsgårdskyrka. Denna kyrka byggdes senare om, för att bättre svara mot de cisterciensiska idealen. I samband med detta byggdes även kapitelsal och östlänga. Senare tillkommer övriga byggnader i klostret (Roth 1973:21-28, 39-56).

Under grävningarna i klosterkyrkan påträffades ett stort antal gravläggningar, varav långt ifrån alla undersöktes. Detta gör tyvärr att en fullständig analys av gravarnas rumsliga utbredning inte låter sig göras. I klostret är påträffad en gravsten vilken länge tolkats som drottning Katarinas (Roth 1973:57). Syftet med gravundersökningarna var att lokalisera

drottning Katarinas grav från 1250-talet, vilket man också ansåg sig ha gjort. Denna grav lokaliserades till kyrkans västra del, och inte framför lekmanaltaret vilket föreslagits före grävningarna (Roth 1973:62f, 67). Det Roth fann i kyrkans västra del, var en tumba vilken delvis dolde en samling av skelett och skelettrester (1973:67f). Tumban som gravtyp är en gotisk företeelse, tillsammans med gravnischen (Gardell 1945:119). I Gudhems klosterkyrka påträffades en möjlig gravnisch i det södra sidokapellet (Roth 1973:107).

Om man ska försöka urskilja en generell struktur i gravläggningarna i Gudhems kloster, kan man för det första konstatera att gravar inne i kyrkan var vanligt. I Gudhem påträffades gravar ända inne i högkoret och sidokapellen. Man skulle kunna skissa en fördelning av gravarna baserat på klostrets olika arkitektoniska element. "Drottninggraven" förefaller kunna förknippas med världslig makt i västra delen av kyrkan. I jorden i mittskeppet påträffades stora mängder skelettdelar, och några hela skelett alldeles framför lekmanaltaret. Mitt i korskvadranten hittades en grav med flera individer (Roth 1973:62-9). Denna fördelning känns igen från Alvastra, och användningen av kyrkans skilda delar var sannolikt här densamma. Närmare högkoret hittades ytterligare en grav, och slutligen allra längst in i det heliga tre gravar, två i högkoret och en i norra sidokapellet. Svårigheten att skikta materialet kronologiskt och därigenom knyta olika gravgrupper till kyrkans olika byggnadsfaser utgör

dock ett problem. Utanför kyrkan påträffades gravar i klostergården, samt söder om kyrkan nära porten och framförallt i kapitelsalen, där minst 46 personer gravlagts (Roth 1973:62-9).

Den hierarkiska struktur i gravplaceringen som på andra håll kunnat konstateras under tidig medeltid förefaller även förekomma inom klostren. Om man följer klostrens längdaxel från väst till öst, kan man se en minskning av antalet gravlagda, indikerande att begravning i högkoret och sidokapellen snarast var ett privilegium. Den strikta uppdelningen mellan lekmannakor i väst och munkarnas kor i öst har redan diskuterats. Under den tidiga medeltiden förefaller den romanska kyrkans västra del kunna kopplas till samhällets översta skikt. Kyrkor med ursprungliga västtorn anses ofta vara patronatskyrkor, och i västra delen av kyrkan kunde även särskilda läktare och ingångar byggas för kyrkans patronus (Anglert 1995:78-85, Bonnier 1987:162, 233, Wienberg 1993:159). Västtornet har även fungerat som gravrum, sannolikt för kyrkans patronus med familj (Holmberg 1990:33). Under den period som kanske är mest relevant här, från 1200 och framåt ändrades detta förhållande. Under 1200-talet skedde i sockenkyrkorna ofta en ombyggnad av östkoret, en ombyggnad som har kopplats till att det nu var i koret som stormannabegravningarna skedde (Holmberg 1990:52). Det finns alltså argument för att tolka både gravarna i kyrkans västra och östra delar som tillhöriga den världsliga lika väl som den andliga makten.

Skillnaden mellan Alvastra och Gudhem skulle kunna tolkas som klostrens olika ställning i förhållande till den världsliga och cisterciensiska makten. Till skillnad från i Alvastra, påträffades i Gudhem gravar även i sidokapell och högkor. Nunneklostren hade inte samma starka band till Cistercienserorden som munkklostren. De var inte tillättna att delta i generalkapitlet, och deras ställning inom orden var starkt ifrågasatt. Cistercienserorden försökte vid skilda tillfällen förhindra att fler nunnekloster anslöt sig till orden (Thompson 1978). Nunneklostren skulle enligt ordensreglerna stå under överinseende av abboten i närmaste cistercienserkloster. Att detta inte alltid efterlevdes visas av att abboten i Alvastra vid ett tillfälle var så osäker på Vreta-nunnornas ordenstillhörighet att han var tvungen att tillfråga abboten i benediktinerklostret i Lund om Vretanunnorna tillhörde deras orden (Curman & Lundberg 1935:7). Gudhemsnunnorna förefaller också ha spelat med den världsliga, episkopala och monastiska makten om inflytandet över klostrets förhållanden. Gudhems kloster flyttade flera gånger. Redan i början av 1300-talet erhöll klostret borgen Aranäs från kungen, på villkor klostret ska flytta dit. Det förefaller dock inte som om klostret haft någon önskan eller möjlighet att flytta. 1334 skänkte Magnus Smek sin gård Rackeby till klostret på villkor att det ska flytta dit, vilket de gjorde innan 1340, och hålla själmässor i all tid för honom och hans familj. Efter flytten till Rackeby klagade abboten i Varnhem till general-

kapitlet i Cîteaux över att nunnorna flyttat utan att fråga honom om lov. Generalabboten i Cîteaux ålade abbotarna i Alvastra och Varnhem att undersöka flytten, och också inskräpa i nunnorna att de skulle låta sig ledas av abbotar och inte biskopar (Ortved 1933:374). Man skulle i detta kunna ana hur nunnorna i Gudhem och Vreta genom att spela med maktens representanter kunde erhålla en viss handlingsfrihet. Samtidigt blev också beroendet av den världsliga eller episkopala makten starkare. Möjligen skulle ett sådant beroende ha kunnat leda till en annan struktur i gravläggningen i kyrkan - kyrkan blir till den scen där spelet om makten får ett fysiskt uttryck genom gravens läge.

Korsgång och kapitelsal - disciplin och lydnad

Efter den dagliga morgonmässan i kyrkan samlades konventet, men inte lekbröderna, till capitulum i kapitelsalen vilken låg i klostrets östra länga närmast sakristian (Johansson 1964:117). På vägen från kyrkan till kapitelsalen passerade munkarna ut genom kyrkans sydöstra port via den östra längans norra del. I Julita klosterkyrka i Södermanland påträffades som tröskelsten en runsten, sliten av många fötter. Birgitta Johansen har diskuterat bruket av runstenar i medeltidskyrkor, och menar att det överväldigande flertalet stenar återfinns i övergången mellan yttre och inre eller i de yttre delarna. Vidare är

stenarna vanligast i kyrkans södra och västra delar. Detta tolkar Johansen som att stenarna är förknippade med kyrkans profana och publika delar (Johansen 1997: 193-205). Johansen menar att inkorporeringen av runstenar i kyrkan gjorde själva kyrkobyggnaden mer symboliskt laddad, mer "potent" (Johansen 1997:246). Stenen i Julita ligger i anslutning till munkarnas port mellan kyrka och korsgång. Om stenens placering varit relaterad till ett spänningsfält mellan kloster och omgivande samhälle, hade den nordvästra lekmaningången varit ett mer naturligt val.

Kyrkoporten passerades dagligen på vägen till och från koret. Den passerades också vid de skilda passagerier som markerade munkens liv. Nya medlemmar upptogs i Cistercienserorden efter att först ha gått ett år som novis i klostret. När detta år var till ända, gjorde novisen upp sitt testamente i kapitelsalen, varpå han leddes in i kyrkan. Där avlades sedan munklöftena, munkdräkten togs på och tonsuren anlades. Novisen fördes sedan till de övriga munkarna i koret (Johansson 1964:227, se äv. Hall 1898:80). Det förefaller sannolikt, att novisen passerade runstenen i tröskeln på sin väg från sitt gamla liv till en ny identitet som munk. Vid en begravning fördes den avlidne in i kyrkan genom munkporten, och ut ur kyrkan genom den dörr i norra korsarmen som enbart nyttjades för att föra ut de döda (Johansson 1964:127). Genom runstenen, symbolen för ägandet och marken, markerades övergången från novis till munk och

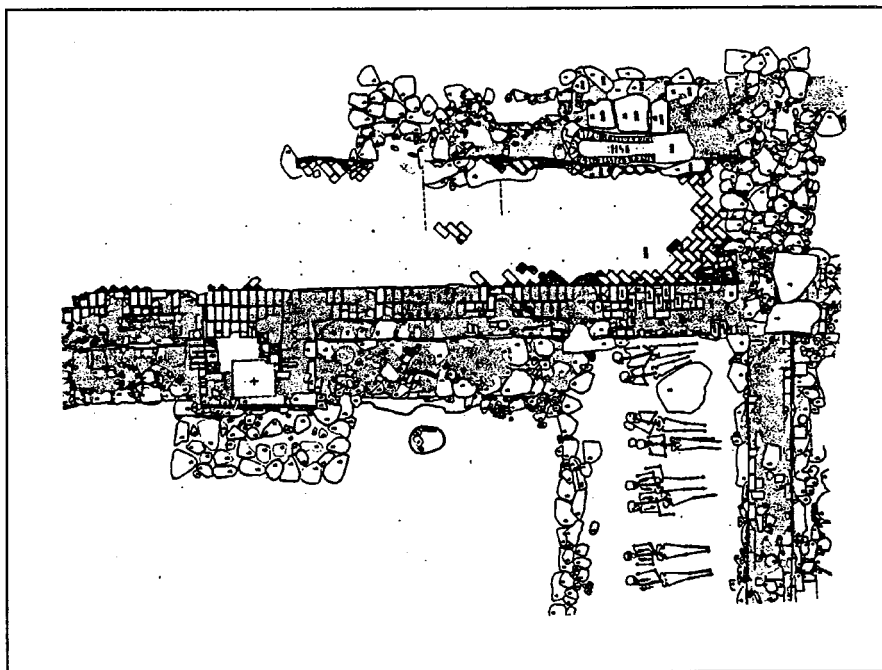

Fig 3: Sydöstporten i Julita klosterkyrka med runstenen i tröskeln samt norra och östra korsgången (Plan i ATA).

avgivandet av klosterlöftena.

Korsgången utgjorde inte bara en förbindelselänk mellan klostrets olika byggnader, utan även en processionsväg. Varje söndag, efter att vattnet välsignats vid högaltaret, gick två av bröderna runt i alla rum runt korsgången för att där stänka vigvatten. Samtidigt gick klostrets alla övriga munkar i procession runt kyrkans östra delar, och stänkte vigvatten på de olika altarna. Därefter fortsatte processionen ut ur kyrkan, genom klostrets östra, södra och slutligen västra delar för att återinträda i kyrkans västra del. Processionen återinträdde så i kyrkans östra del genom skranket mellan koren (Greene 1992:7, Johansson

1964:196). I Julita kloster påträffades ett relativt litet antal gravar i korsgången, medan det i grävningar i Alvastra klostrets norra korsgång framkom sju olika lager med skelett och sannolikt har även övriga delar av korsgången brukats för gravläggning (Edenheim & Lidén 1978:52, Swartling 1969:129). Korsgången kunde brukas som begravningsplats för särskilt välförtjänta bröder eller systrar (Rüffer 1999:325). Bruket av denna del av korsgången för begravning är intressant, norra korsgången brukades även för studier och meditation och kunde ha små sittplatser infogade i kyrkväggen (Räf 2000:37). Detta förefaller indikera, att munkgravarna i korsgången fyllde en normerande

funktion för det levande klostersamhället. Dessa exempel på rätt leverne passerades varje dag på vägen till kapitelsalen.

Inne i kapitelsalen hade var och en sin bestämda plats, abbotens plats var mitt på östra väggen. Från en pulpet mitt i rummet skedde bland annat högläsning av ordensreglerna och bön förrättades. Klosters kantor tillkännagav namnet på döda konventsmedlemmar eller andra personer knutna till orden, inte bara från det egna klostret utan från samtliga kloster inom Cistercienserorden. Sedan uttalade abboten en fridsönskan över de döda (Johansson 1964:117). Återigen var de döda närvarande i det dagliga livet. Efter detta vidtog den andra delen av capitulum, där brott mot klosterdisciplinen behandlades. Den som gjort sig skyldig till brott gisslades vid lapis culparum, en form av botgöring som i viss utsträckning ägde rum varje fredag. Efter detta avslutades capitulum med liturgisk läsning och bikt (Johansson 1964:117). Kapitelsalen var alltså inte bara det rum där information delgavs bröderna eller systarna, det var även här som ett avvikande från den regel som var grunden för hela ordensgemenskapen bestraffades. I kapitelsalen upprätthölls ordning och ideal, här bekräftades också abbotens makt genom dennes centrala position i rummet. Denna koppling mellan rummet, abboten och klosternormerna återspeglas i bruket att begrava abbotarna i kapitelsalen. Denna placering av abbotarnas gravar stipulerades i ordensstatuterna (Swartling 1969:105). I kapitelsalen i

Rievaulx i Storbritannien gravlades sannolikt abbotarna med kropparna fokuserade mot abbotens plats i rummet (Gilyard-Beer 1987:45ff).

Enligt den benediktinska klosterregeln innebar munklivet att gå i tjänst hos Kristus, och dennes ställföreträdare i klostret var abboten. Lydnaden under abboten var i Regelen vägen till ödmjukheten och det kristna livet (Härdelin 1991:29f). Döden under den period som diskuteras här, var ett förhållandevis publikt skeende. I klostren gjordes viss åtskillnad mellan klostrets egna medlemmar, sådana personer som tagits om hand av klostret samt donatorer. När en konventsmedlem avled, deltog på olika sätt alla munkarna både vid dödsbädden, under likvaka och procession samt gravläggning. Förböner av skilda slag samt själamässor hölls för den döde (Daniell 1997:30, Ruffer 1999:313ff, Johansson 1964:206 - 211). Genom detta gemensamma deltagande i döendet och den senare gravläggningen i kapitelsalen, måste abbotens person, hans liturgiska och normativa roll i klostret och kapitelsalens rum blivit starkt förknippade med varandra.

Slutord

Jag har strävat i den här artikeln att diskutera det cisterciensiska klostret inifrån. Detta perspektiv har för mig inneburit primärt att jag strävat att betona skeenden som påverkat klostrets egna invånare, snarare än människorna utanför klostret. Makt och disciplin har fått komma i fokus, lik-

som förhållandet mellan de levande och de döda. Abboten var Kristi ställföreträdare i klostret, och ödmjukhetens första steg var lydnad, utan dröjsmål, under honom. I kapitelsalen lästes dagligen olika delar av de regler som styrde livet i klostret, och här bestraffades också överträdelser genom tillfogande av kroppslig smärta. I kapitelsalen kom abbotens döda kropp att begravas i närvaro av konventet. Genom en växelverkan mellan handling och materiell kultur skapas mening i klostrets rum. Genom varandet i dessa rum bekräftades, återskapades och framförallt förstärktes hierarkiska och religiösa strukturer och betydelse. Återigen kan man här koppla an till ett spänningsfält mellan individ och kollektiv i strävan att genom klosterarkitekturen manifesteras och förstärka klosteridealerna. Arkitekturen är en del av den sociala ordningen, och kan användas både för att omskapa och bekräfta denna ordning (Parker Pearson & Richards 1991). Här har rummets förhållande till en viss, mycket explicit social ordning diskuterats. I de benediktinska klosterreglerna nyttjas rummet för att på skilda sätt disciplinera medlemmarna i klostergemenskapen. Detta sker dels genom rumsligt avståndstagande och dels genom publik avbön på vissa särskilda platser i klostret (Flint 2000). Detta kan kontrasteras mot Markus uppfattning om rummets betydelse för skapandet av solidaritet och gemenskap (1993:18). I klostret nyttjades rummet för att disciplinera individ och kollektiv, för att utöva makt. Möjligen skulle de skriftliga beläggen för begravningar i klostren kunna

nyansera diskussionen ytterligare.

Klosterkyrkan har här tolkats närmst som en spelplats för förhållandet mellan sekulär makt och klosterideal. Genom gravarna gjordes förhållandet mellan det individuella klostret och omvärlden manifest. Ett rekiprokt förhållande rådde mellan donatorerna och klostren. De förra erhöll en gravplats nära dem som bad för donatorernas själar. De senare erhöll ekonomiska fördelar mot dessa förböner. Centralt för denna tolkning är uppfattningen om de dödas närvaro i det levande samhället under medeltiden. De var en del av vardagen. I den dagliga vistelsen i klosterrummet upprepades både symboliskt och genom det talade ordet och den kroppsliga bestraffningen de ideal som utgjorde grunden för det monastiska livet. Det återfinns också en spänning mellan det monastiska livet och det omgivande samhället, mellan sekulärt och profant. Abbotens centrala plats i klostret underströks genom att hans gravplats förknippades med kapitelsalens normativa funktion i klostergemenskapen. Detta var ett genomgående drag i den cisterciensiska arkitekturen. Samtidigt nyttjades detta rum även för begravning av andra människor, sannolikt donatorer eller abbotar från andra kloster (Gilyard-Beer 1987). I Julita kloster nyttjades mer regionala symboler, ett nyttjande som här har tolkats som en form av medel för internalisering av klosteridealet och kanske även ett stöd för individen att leva det rätta livet. Även här kan det dock diskuteras, huruvida denna runsten inte snarast framhävde

motsättningen mellan monastiskt och sekulärt liv. I båda fallen förefaller en del av nyckeln till förståelsen av rummets kraft för upprätthållande av social ordning ligga i den mänskliga kroppens rörelse i detta rum. Genom rummet styrs kroppen, och genom kroppen upplever vi rummet. Nyttjandet av arkitekturen i disciplinära,

normerande och även stödjande syften var sannolikt en effektiv strategi i det slutna rum som klostret utgjorde.

Elisabet Regner är doktorand vid Arkeologiska institutionen i Stockholm

Litteratur

- Ahnlund, N. 1945. Vreta klostrets äldsta donatorer. *Historisk Tidskrift* 65.
- Andrén, A. 1999. Landscape and settlement as utopian space. i: Charlotte Fabech & Jytte Ringtved (red.) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4 - 7 1998*.
- Anglert, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16.
- Binski, P. 1996. *Medieval Death. Ritual and representation*. British Museum Press.
- Bonnier, Ann Catherine. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*. Upplands Fornminnesförenings Tidskrift 51.
- Bynum, C. 1993. *The Resurrection of the Body*.
- Curman, S. 1912. *Bidrag till kännedom om Cistercienserordens byggnadskonst. Del I: Kyrkoplanen*.
- Curman, S. & Lundberg, E. 1935. *Vreta klostrets kyrka*. Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Ög bd II.
- Daniell, C. 1997. *Death and burial in medieval England*.
- Edenheim, R. & Lidén, H. A. 1978. *Julita kloster*. KVHAA Antikvariskt arkiv 62.
- Ersgård, L. Religionsskiftet som social förändring. Om tidigmedeltida gravskick i Dalarna och Östergötland. *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsadbruk den 1-3 december 1995*. (Engdahl, K. & Kaliff, A.) Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar nr 19. 1996.
- Fiint, V. J. 2000. Space and Discipline in Early Medieval Europe. i: B. A. Hanawalt & M. Kobialka (red.) *Medieval Practices of Space*.

- France, J. 1992. *The Cistercians in Scandinavia*. Cistercian Studies Series 131.
- Frödin, O. 1938. *Alvastra kloster*.
- Gardell, S. 1945. *Gravmonument från Sveriges medeltid*.
- Gejvall, B. 1953. *Ekeby kyrkoruin. Sörmlandsbygden 1953*.
- Gejvall N-G. 1960. *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains*.
- Gilyard-Beer, R. 1987. The graves of the abbots of Fountains. *Yorkshire Archaeological Journal*. Vol. 59/1987.
- Gordon, B. & Marshall, P. 2000. Introduction: Placing the dead in late medieval and early modern Europe. I: B. Gordon & P. Marshall (red). *The Place of the Dead. Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*.
- Greene, P. J. 1992. *Medieval Monasteries*.
- Grundberg, L. 1997. Gravar, kyrkor och människor - aspekter på religionskiftet i Mittnorden. Några exempel från pågående undersökningar i Ångermanland och Medelpad. *Kultursammanhangar i Mittnorden*. KVHAA konferenser 38.
- Göransson, E-M. 1994. The Virgin Mary and the Sacred Body. The Ideology of Gender Embodied in the Cistercian Church. *Current Swedish Archaeology Vol. 2/1994*.
- Hall, F. 1898. *Bidrag till Cistercienserordens historia i Sverige*.
- Holmberg, R. 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8.
- Holmström, M. 1999. Alvastra i statsbildningstid. I: Kent Andersson, Agneta Lagerlöf & Agneta Åkerlund (red.) *Forskaren i fält. En vänbok till Kristina Lamm*. Avdelningen för arkeologiska undersökningar skrifter 27. Riksantikvarieämbetet.
- Holmström, M. & Tollin, C. 1994. *Det medeltida Alvastra*. Svenska kulturminnen 57. Riksantikvarieämbetet.
- Härdelin, A. 1991. Regelns innehåll. I: *Den helige Benedictus regel. Översättning från latinet med inledning och förklarande noter*.
- 1996a. Benedictusregeln i kyrkans historia. I: *Munkarnas och mystikernas medeltid*. Opuscula Selecta 1.
- 1996b. Världsflykt och mission. Om munkar, kaniker och predikarbröder. I: *Munkarnas och mystikernas medeltid*.
- Johansen, B. 1997. *Ormalur. Aspekter av tillvaro och landskap*. Stockholm Studies in Archaeology 14. Stockholm. Diss.
- Johansson, H. 1964. *Ritus Cisterciensis. Studier i de svenska cistercienserklostrens liturgi*.
- Jonsson, K. 1999. Bland barnaföderskor, spädbarn och vuxna barn - social och religiös kontroll speglad i gravmaterialet från Västerhus. *META 1999:4*.
- Kieffer-Olsen, J. 1993. *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark*. Ph.d. afhandling Arhus Universitet.
- Markus, T. A. 1993. Buildings as social objects. I: Ben Farmer & Hentie Louw (red.) *Companion to Contemporary Architectural Thought*.
- Monié Nordin, J. 2000. Att skapa platser och få makt. Om maktens rumsliga ambitioner i Dalarna på 1300- och 1400-talen. *META 2000:1*.
- Nilsson, B. 1989. *De Sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Kyrkovetenskapliga studier 44.
- Ortvad, E. 1933. *Cistercienserordenen og dens klostre i Norden. II. Sveriges klostre*.
- Parker Pearson, M. 1982. Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study. I: Ian Hodder (red.) *Symbolic and structural archaeology*.

- Parker-Pearson, M. & Richards, C. 1994. Ordering the World: Perceptions of Architecture, Space and Time. i: Michael Parker-Pearson & Colin Richards (red.) *Architecture and Order Approaches to Social Space*.
- Parikh, K. 1991. *Kvinnoklostren på Östgötaslätten under medeltiden. Asketiskt ideal - politisk realitet*. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 26.
- Roth, S. 1973. *Gudhems klosterruin. Grävningsberättelse avseende planform och murverk, altaren, stendekor och gravar*. Actae Regiae Societatis Scientiarum Gothoburgensis Humaniora 8.
- Rüffer, J. 1999. *Orbis Cisterciensis. Zur Geschichte der monastischen ästhetischen Kultur im 12. Jahrhundert*.
- Sellevold, B. 1996. Kvinnen, kirken og døden: Middelalderbegravelser i Norden. I: Nanna Damsholt et al (red). *Kirkehistorier. Rapport fra et middelaldersymposium*.
- Shanks, M. & Tilley, C. 1987. *Social Theory and Archaeology*.
- Staecker, J. 1996. Searching for the Unknown. Gotland's Churchyards from a Gender and Missionary Perspective. *Lund Archaeological Review 2, 1996*.
- Swartling, I. 1969. *Alvastra abbey. The first cistercian settlement in Sweden*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art 16.
- Tagesson, G. 1997. Vreta and Bro. i: Hans Andersson et al (red.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter 24.
- Thompson, S. 1978. The problem of the Cistercian nuns in the twelfth and early thirteenth century. i: Derek Barker (red.) *Medieval Women. Studies in church history subsidia 1*.
- Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments. Explorations in Anthropology*.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11.
- Vretemark, M. Den könssegregerade kyrkogården - ett utslag av Mariakult? *META 1992*.

Opublicerat material

Preliminära grävrapporter av Otto Frödin över Alvastragrävningarna åren 1927 - 1943, ATA

Interpreting Children's Graves in Early Christian Cemeteries in Finland -

Two 11th-13th Century Cemeteries in Southwestern Finland

Raija Ylönen-Peltonen

Abstract

Interpreting Children's Graves in Early Christian Cemeteries in Finland - Two 11th-13th Century Cemeteries in Southwestern Finland

The study of childhood on the basis of the archaeological record has aroused more widespread interest in Finland during the 1990s. In the 1980s, when theoretical discussions about the effect of children on the formation of the archaeological record took place in Norway and Sweden, the archaeological literature in Finland contained only a few brief mentions of children's graves and miniature artifacts. It was only in the 1990s that in Finland, too, children have been taken into account as members of the community alongside adult men and women in the research of inhumation cemeteries. This article deals with the burial of children in Finland at the turn of the Iron age. The graves of adults and children in two cemeteries in South-western Finland are compared. An impression of children's position as members of the community is formed by comparing the use of grave goods and structures and by studying the location of children's graves within the cemetery.

Introduction

In Finland the period between the 11th and 13th century is called the late Iron Age, or turn of the Crusader age. In South-western Finland, the Middle Ages is considered to have started with the first crusade to Finland, approximately

in the year 1150, whereas in Eastern Finland, the Iron Age continued until the 14th century. The primary burial practice then was Christian inhumation, even though cremation was still practised in some places. Altogether, approximately 70 cemeteries containing burials from the Crusader Age and the early

Christian period have been excavated in Finland (Purhonen 1998, s 116). Unfortunately the majority of these cemeteries has been only partly investigated and covers less than 50 burials.

Through burials, it is possible to study the social organisation of the community that had used the cemetery, the social position of the deceased, settlement history, and the development of artifact types and burial practices. In Finland, social structures have been researched through the study of grave goods, structures, and locations, but children's graves have been left outside the scope of research almost without exception. It was only in the 1990s that archaeologists in Finland became interested in children's graves, inspired partly by Scandinavian research and partly by the analysis of osteological material.

The child as a subject of archaeological research

In Scandinavia, the archaeological study of children began in the 1980s. Especially in Norway and Sweden, theoretical discussions took place about the effect of children on the formation of the archaeological record and about finding the child's world there. Anne-Sofie Gräslund's article from 1973 (Gräslund 1973) on the graves of Birka's children has rightly been considered as the turning point in the study of children, but the real impetus was given by Grete Lillehammer, who emphasized the significance of children as transferors

of tradition from one generation to another in many articles in the 1980s (Lillehammer 1982, 1986 and 1989). During the 1980s, the focus was on finding reasons for children's invisibility in the archaeological record, whereas in the 1990s, enough cemeteries have been investigated and analyzed archaeologically to provide an impression of the position of children in prehistoric times as well as in the Middle Ages (e.g. Arkeologi om barn 1995, Welinder 1998).

Until the 1990s children's graves or finds assumed to be related to children, such as miniature artifacts, were mentioned in Finnish archaeological literature only sporadically (e.g. Ahtela 1981, s 125-126; Edgren 1988; Hirviluoto 1973, s 61; Salo 1970, s 37 and s 85; Nallinmaa-Luoto 1978, s 249-250) until interest in the subject grew due to increased osteological analyses. Pirjo Lahtiperä and Tarja Vormisto both remarked on the small quantity of children's remains in the osteological material, especially in cremation cemeteries, and suggested that children may not have been cremated like adults (Lahtiperä 1970, s 214; Vormisto 1985, s 166-167). Thus, osteological analysis provided the impetus to study the burial of children and reasons for the scarcity of children's graves in Finland.

Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander was the first in Finland to study the position of children. In her dissertation on the Viking Age cemetery at Luistari in Eura and the community who had used it, she also examined the position of children as reflected by the graves (Lehtosalo-

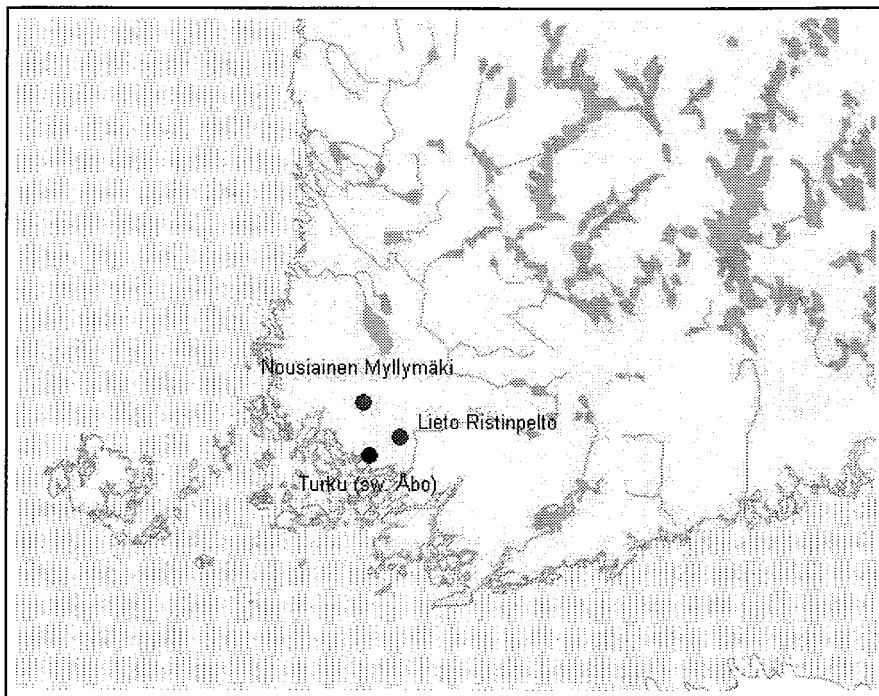

Fig. 1. Location of Lieto and Nousiainen

Hilander 1982c, s 44-46). More widespread attention was paid to finds relating to children only in the 1990s. At the beginning of the decade, Leena Söyrinki-Harmo was one of the pioneers. She studied miniature artifacts found in children's graves and, on the other hand, considered the position of children in the Iron Age community, emphasizing the inequality among the children (Söyrinki-Harmo 1992a and 1992b). Since then, graves and skeletal remains of children have been examined in connection with studies of Iron Age and historical cemeteries (Jäkärä 1997; Nunez 1997; Pihlman 1994; Purhonen 1996; Purhonen 1998; Ylönen 1998), and in today's research children are taken into account as

members of the community alongside men and women. The latest example of this is Paula Purhonen's dissertation on the Christianization of Finland, in which she also examines the children's situation in the Christianization process and the abandonment of children (Purhonen 1998).

Children's graves at Ristinpelto in Lieto and Myllymäki in Nousiainen

The following section presents children's graves in two early Christian inhumation cemeteries from the 11th - 13th century and discusses children's burial in Finland on the basis of these

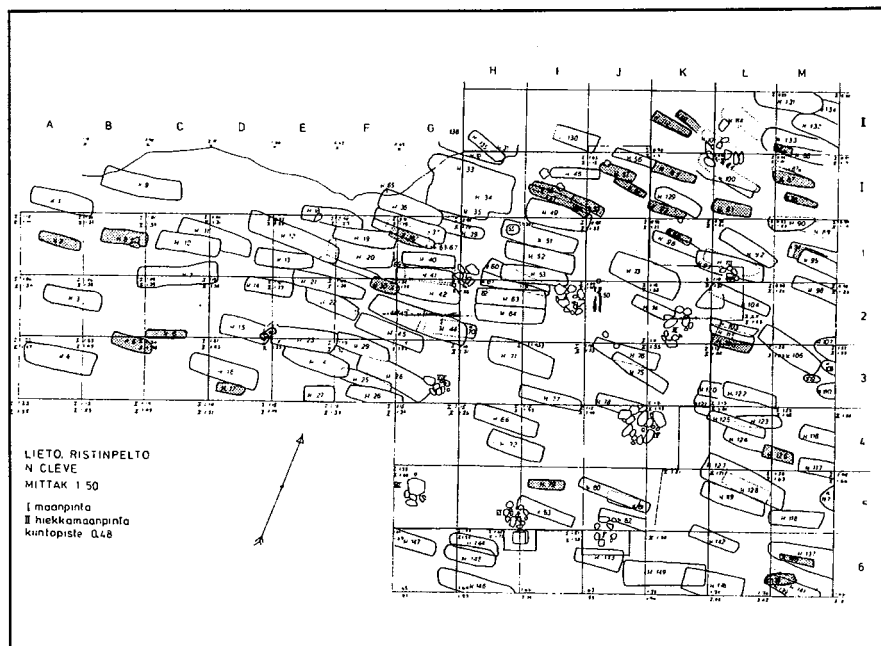

Fig. 2. Children's graves in Ristinpelto. Drawing: Cleve 1950.

graves. The research results are based on a Master's thesis approved at the University of Helsinki in 1998 (Ylönen 1998 and 1999), in which children's graves at Ristinpelto in Lieto and Myllymäki in Nousiainen were compared. (Fig. 1) The cemetery at Ristinpelto contains a total of 157 burials and can be dated by the artifacts to the 12th and 13th century. The cemetery at Myllymäki contains a total of 91 burials. According to artifact dating, the use of the cemetery started in the 9th century, but increased significantly in the 12th century and continued until the beginning of the 14th century. In addition to inhumations, cremations on top of the inhumations were found in the Myllymäki cemetery.

The deceased were buried in the east-west direction in both cemeteries. Most of the graves had no grave goods, and even in those that did, the finds consisted mainly of individual artifacts. The most common finds were a knife hanging at the belt, jewellery, and decorations attached to clothing. However, the cemetery at Myllymäki contained three especially rich graves in which the deceased had been provided with artifacts such as a sword, a sickle, a key, or a firemaking steel, in addition to jewellery. In both cemeteries, deceased were buried both with and without coffins, and stones were set on several graves. The osteological material is poorly preserved, which is why the sex of the deceased could be determined only from a few graves with grave goods.

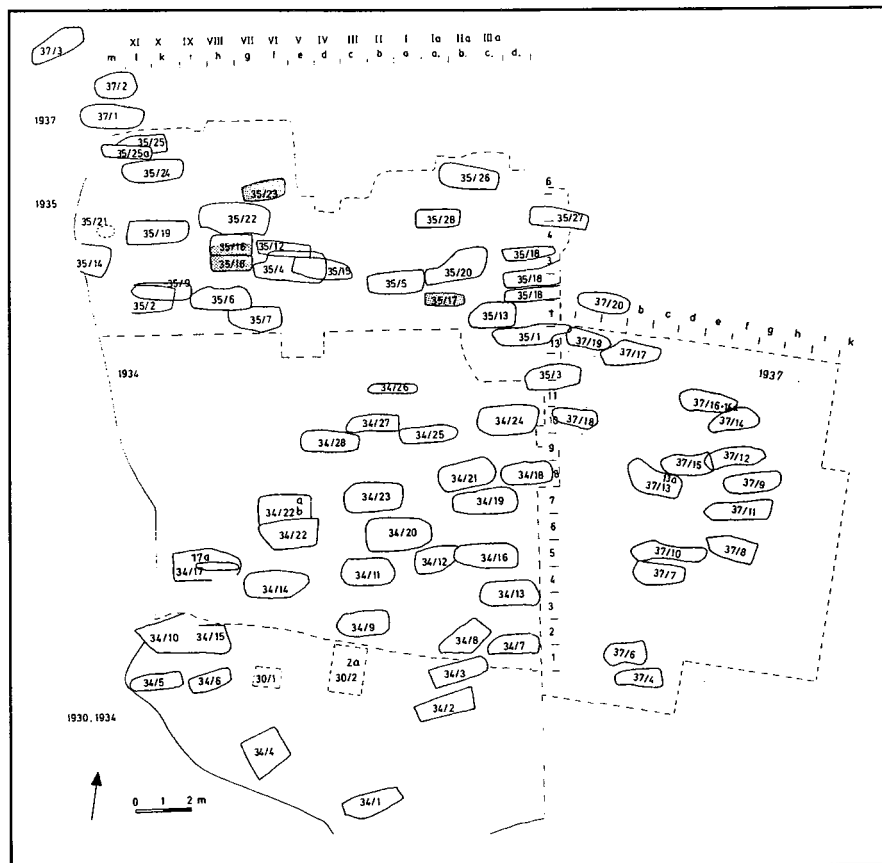

Fig. 3. Children's graves in Myllymäki. Drawn by R. Ylönen after H. Salmo

The objective of the study was to compare the graves of children and adults and thus determine how the youngest members of the community were regarded and whether children were considered members of the community in general. By combining conclusions drawn on the basis of grave finds and an understanding of the economic and social organisation of the community, the objective was to form an impression of the position of children during the 11th - 13th centuries in

Southwestern Finland.

The objects under study were the proportion of children's graves of all the graves in the cemetery, the location of children's graves, and the use of grave goods and structures. By studying the location of graves, the objective was to find possible concentrations of children's graves within the cemetery and to view the location of children's graves compared to adult graves. The spatial structure of the cemetery was studied by

applying the nearest neighbor analysis developed by Philip Clark and Francis Evans (Clark and Evans 1954, see also Hodder and Orton 1976).

In the study of grave goods and structures, the objective was to determine any possible differences between the burial of children and adults. In order to distinguish actual grave goods from decorations originally attached to clothing, the artifact finds from graves were divided into three groups: utility artifacts, jewellery, and clothing decorations. Grave structures - coffins, stone settings, and furs set in the grave - were studied in terms of their presence or absence. Because no osteological analysis has been carried out from either cemetery, the graves of children and adults were defined on the basis of the size of ring jewellery or the length of the coffin and grave pit. The maximum length of a child's grave was determined to be 150 cm.

At Ristinpelto, there were 29 children's graves (19 % of all deceased), but at Myllymäki only 4 (5 % of all deceased). As the proportion of children's graves in the largest (over 40 documented graves) Crusader Age and Early Medieval cemeteries in Finland fluctuates between 6 and 18 % (Purhonen 1998, s 154), the proportion of children at Myllymäki seems unusually small. Reasons for this may be factors affecting the preservation and finding of the graves, but also the criteria used to define children's graves, of which only the length of the grave pit could generally be used at Myllymäki. Also, cremations carried out after inhumations

at the same location may have affected the preservation of the graves. The number of children deceased in infancy was lower than estimated in both cemeteries: at Ristinpelto not more than eight, i.e. 5 % of all deceased, but none at Myllymäki. (Fig. 2 and Fig.3)

No clear concentration of children's graves in a certain part of the cemetery could be observed. Instead, children were buried like adults in different parts of the cemetery. This seems to indicate that the age of the deceased did not matter in the location of the burial site in the cemetery. Children were buried next to adults, even though some children were also buried next to each other and also alone so that there were no other graves near the child's grave. At Ristinpelto, one child was buried in the same grave with an adult, and in several cases, a child was buried directly on top of a previously buried adult, which would seem to indicate that the child was intentionally placed near the adult.

Children's graves had slightly less grave goods than adult graves. At Ristinpelto, 22 % of adult graves had grave goods, whereas for children the figure is only 17 %. At Myllymäki, the proportion of adult graves with grave goods is 43 %, i.e. significantly larger than at Ristinpelto, and two of the four children's graves had grave goods.

For both children and adults, the number of artifacts was usually one or two. However, a difference in artifact types could be discerned between the graves of adults and children. Children's graves featured a knife, a clay vessel, a

single bead that may have hung on a chain, and a headband decorated with bronze spirals. The most common artifacts are knives and beads, the latter of which has been interpreted by Paula Purhonen to symbolize baptism in Crusader Age burials (Purhonen 1998, s 161). At Ristinpelto, only one child's grave had a clay vessel. No jewellery or weapons and tools, rare even in adult graves, were found in children's graves.

In terms of grave structures, children's graves resembled adult graves. There were proportionally as many children's graves with coffins as adult graves, at Ristinpelto approximately half and at Myllymäki about two thirds, but unfortunately it was not possible to compare the structures of the coffins in the material studied. Only the use of furs was different in the graves of adults and children: based on the remains of a few furs, they were used only in adult graves.

According to these results, children buried in the Ristinpelto and Myllymäki cemeteries were given the same treatment as adults and the burial of children did not differ significantly from the usual burial practice in terms of grave location, structures, or goods.

Children as members of the community

At the turn of the Iron age, communities are considered to have consisted of villages of a few houses, characterized by close neighbourly and family relationships. The basic

productive unit in this kind of community was the farm, which could contain, in addition to the family, unrelated people living in the same household. In his dissertation, Nils Ringstedt has estimated the size of the household in the late Iron Age and early Middle Ages to be roughly five to ten people, depending on the mode of subsistence practiced, the labor force required, the resources to use, and the technology available (Ringstedt 1992, s 42). The proportion of children in a household like this could be quite large, depending on the number of siblings and unrelated members, and the children's labour input must also have been quite significant. As in later rural communities (Gaunt 1996, s 111-112; Setälä 1996, s 96), children probably started working at a very young age and helped their parents in different chores with responsible tasks increasing with age. The lack of weapons and tools in children's graves seems to indicate a horizontal differentiation between adults and children, based on the labour input and division of tasks.

The burial of children according to the usual burial practice indicates that children were considered as members of the community at an early stage. However, children deceased in infancy were mainly buried elsewhere, at least in Ristinpelto and Myllymäki. This result could be caused by the preservation and find conditions of the graves, but it could also be a phenomenon due to the burial practices of the community. The decision on which children were buried like adults may have been influenced by the child's age or whether the child had

been baptised or named. According to Louise Hagberg, a child was accepted as a member of the community in connection with naming, which also conferred upon the child the right of inheritance (Hagberg 1949, s 16). Children's burial could also be influenced by the social position of the family or the internal position of the children as heirs (Söyrinki-Harmo 1992b, s 578-579).

Those children who, in the cemeteries under study, were buried in the same place as adults, were treated akin to adults. If the position and respect of the deceased is measured according to the energy expended on the burial, as Joseph Tainter has proposed (Tainter

1978, s 121-128), children and adults in these communities could be considered as equal. But like adults, children also held unequal positions compared to each other on the basis of burials. There may not have been a definite, age-related border between childhood and adulthood, but children participated in the household with their own input and thus acted as members of their community.

Fil. mag. Raija Ylönen är doktorand vid Helsingfors universitet och för tillfället forskare vid Helsingfors stadsmuseum.

Bibliography

- Ahtela, E. 1981. *Piirteitä Vähänkyrön rautakautisesta asutuksesta*. Helsingin yliopiston arkeologian laitos, Moniste n:025.
- *Arkeologi om barn*. Occasional Papers in Archaeology 10. Societas Archaeologica Upsalienis 1995.
- Clark, P. and Evans, F.C. 1954. Distance to nearest neighbour as a measure of spatial relationships in populations. *Ecology*. October 1954, Vol.35, No.4.
- Cleve, N. 1950. *Lieto Sauvala Ristinpelto*. Unpublished excavation report. The topographic archives, National Board of Antiquities, Helsinki.
- Edgren, T. 1988. Om leksaksbåtar från vikingatid och tidig medeltid. *Festskrift till Olaf Olsen på 60-års dagen den 7 juni 1988*.
- Gaunt, D. 1996. *Familjeliv i Norden*.
- Gräslund, A.-S. 1973. Barn i Birka. *Tor XV*.
- Hagberg, L. 1949. Seder och tro vid märkestillfällena i barnets liv. Livets högtider. *Nordisk kultur XX*.
- Hirviluoto, A.-L. 1973. Raison Ihalan "vaskivaipat". *Honos Ella Kivikoski*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 75.
- Hodder, I. and Orton, C. 1976. *Spatial analysis in archaeology*. New Studies in Archaeology. Ed. D.L. Clarke.
- Jäkärä, T. 1997. *Turun Kirkkomäen ja Raison Ihalan vanhan kansakoulun kalmistojen hautarakenteet*. Unpublished Masters Thesis. University of Turku.
- Lahtiperä, P. 1970: Metallikautinen asutus Kokemäenjoen suussa II. Luuaineiston analyysi. *Metallikautinen asutus Kokemäenjoen suussa I-II*.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982a-c. *Luistari I-III*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 82:1-3.
- Lillehammer, G. 1982. Med barnet på vei inn i forhistorien. *Faggrener brytes*. AmS-skrifter 9. Red. A. Lillehammer.
- Lillehammer, G. 1986. Barna i Nordens forhistorie. *K.A.N. Kvinner i arkeologi i Norge 2*.
- Lillehammer, G. 1989. A Child is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 22, No. 2, 1989.
- Nallinmaa-Luoto, T. 1978. Tampere - Vilusenharju. Nuoremman rautakauden kalmisto Pirkanmaalla. *Karhunhammas 3*.
- Nunez, M. 1997. Growth patterns in immature skeletal remains from Mediaeval Kökar, Åland islands. *Vanhoiden luiden kertomaa*. Ed. H. S. Vuorinen and U. Vala.
- Pihlman, S. 1994. Begravnigar i Åbo under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. *Finskt Museum 1992*.
- Purhonen, P. (ed.) 1996. *Vainionmäki - a Merovingian Period Cemetery in Laitila, Finland*.
- Purhonen, P. 1998. *Kristinuskon saapumisesta Suomeen*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 106.
- Ringstedt, N. 1992. *Household Economy and Archaeology*. Stockholm Studies in Archaeology 12.
- Salo, U. 1970. Metallikautinen asutus Kokemäenjoen suussa I. Muinaisjäänökset ja muinaislöydöt. *Metallikautinen astus Kokemäenjoen suussa I-II*.
- Salmo, H. 1934-1937. *Kertomukset Nousiaisten Moisioin Myllymnäen kaivauksista vuosina 1934, 1935 ja 1937*.

Unpublished excavation report. The topographic archives, National Board of Antiquities, Helsinki.

- Setälä, P. 1996. *Keskiajan nainen*.
- Söyrinki-Harmo, L. 1992a. Children's graves of the Viking and Crusade Periods in Finland. *Cultural Heritage of the Finno-ugrians and Slavs*. Ed. V. Lang and S. Selirand
- Söyrinki-Harmo, L. 1992b. Unohdetut vai kadonneet? Lapset rautakautisessa aineistossa. *Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.-16.6.1991*. Ed. K. Julku.
- Tainter, J. 1978. Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems. *Advances in Archaeological Method and Theory, Vol. 1*. Ed. M. Schiffer.
- Vormisto, T. 1985. Osteologisk bearbetning av benmaterial framgrävt av den arkeologiska institutionen vid Åbo Universitet 1975-1983. *Karunhammas 9*.
- Welinder, S. 1998. The Cultural Construction of Childhood in Scandinavia. *Current Swedish Archaeology, Vol. 6 1998*.
- Ylönen, R. 1998. *Ristiretkiaikaiset ruumishaudat lasten aseman kuvastajina*. Unpublished Masters Thesis. University of Helsinki, Department of Archaeology.
- Ylönen, R. 1999. *Ristiretkiaikaiset ruumishaudat lasten aseman kuvastajina*. Muinaistutkija 1/1999.

Armställningar från tre finska medeltida begravningsplatser

- Korois i Åbo, Liikistö i Ulfsby och Kirkkailanmäki i Hollola.

Tiina Jäkärä

Abstract

Armpositions from three Finnish medieval graveyards - Koroinen in Turku, Liikistö in Ulvila and Kirkkailanmäki in Hollola.

Armpositions in medieval graves have been in focus of research among archaeologists in the Nordic countries, except in Finland. In this article armpositions from graves of three Finnish graveyards; Koroinen, Liikistö (ca. 1200 - 1400) and Kirkkailanmäki (ca. 1050 - 1400), has been studied. Results seem to correlate to similar studies done in Scandinavia.

”...Följande armställningar kunde observeras, nämligen underarmarna placerade på bröstet, underarmarna på mellangärdet, händerna placerade under hakan och till sist armarna sträckta längs sidorna...Om de här olika ställningarna är från olika tidsperioder, vet jag inte.” Så här skrev den finska arkeologen Juhani Rinne redan 1901, när han ledde utgrävningar på den gamla biskopskyrkans plats i Korois (utgrävningsanteckningar, Museiverket, historiska avd. arkiv). Armställningarna var troligen någon slags fästpunkt i

annars nästan fyndtomma gravar.

Armställningar i medeltida gravar har varit ett forskningsobjekt i övriga Skandinavien, men inte i lika hög grad i Finland. En orsak till det här är att det i Finland inte finns så många arkeologiskt utgrävda medeltida begravningsplatser. Kyrkogårdar vid medeltida kyrkor har använts flitigt genom tiderna och därigenom finns inget kvar av de äldsta gravarna. Medeltida gravar har dock undersökts vid några kyrkoutgrävningar (tex. Renko

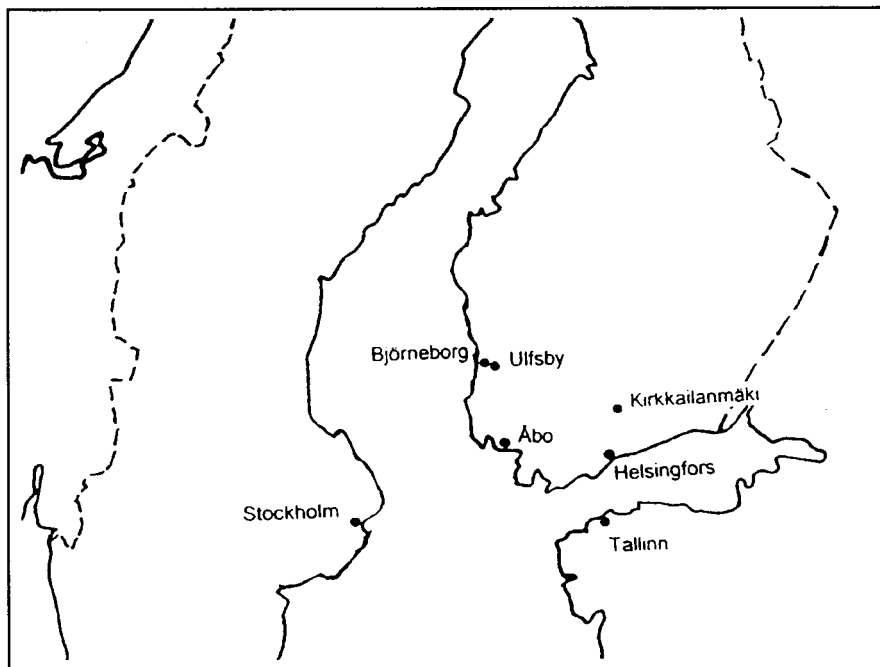

Bild 1. Korois i Åbo, Liikistö i Ulfby och Kirkkailanmäki i Hollola.

kyrka i Tavastland; Hiekkanen 1993, s 89 - 90). Arkeologiska undersökningar av gravar har då naturligtvis koncentrerats till förhistoriska gravar. Ändringar i begravningstraditionen har också att göra med organiserandet av kyrkans verksamhet. Då det gäller tolkningar baserade på armställningar så utgör medeltida begravningsplatser det bästa materialet; medeltida gravar faller redan under den av kyrkan förenhetligade begravningsseden (Nilsson 1989, s 37 - 41). Begravningen var en av kyrkan noggrant styrd ritual, vilket den fortfarande i hög grad är.

Enligt Redin förekommer armställningstyp A (armarna sträckta efter sidorna) från tidig medeltid till

1250-talet, typ B (underarmarna är placerade på bäckenet) under 1200 - 1300-talen och typerna C (underarmarna på mellan-gärdet) samt D (underarmarna på bröstet) under 1400 - 1500-talen (Redin 1976, s 153). Vid senare undersökningar har det visat sig att dateringarna varierar mycket i olika trakter. Jakob Kieffer-Olsen använder termen "armställingsårstal", som beskriver armställningens olika dateringar i olika trakter (Kieffer-Olsen 1993, s 73). Jämförelser visar dock att den yngsta typen D, generellt sett ser ut att komma i användning ca. 1300 (Kieffer-Olsen 1992, s 9 -10).

I det följande behandlas två begravningsplatser från medeltiden och en från korstågstiden/medeltiden (läge;

bild 1). På alla tre begravningsplatserna hade ganska få gravar kontakt med varandra och därför kunde man tyvärr inte använda vertikal stratigrafi. Nästan alla utgrävningar har också gjorts för länge sen, så att dokumenteringen har varit annorlunda än idag. Den första begravningsplatsen är den redan ovan nämnda Korois i Åbo. Kyrkogården tillhörde den biskopskyrka som fungerade där från ca. 1200-talets första hälft till 1300-talets slut. Kyrkan var Åbo domkyrkas föregångare. När området grävdes ut i början av 1900-talet, hittade man ca. 300 medeltida mynt.

Det andra objektet är Liikistö begravningsplats i Ulfby kommun nära västkuststaden Björneborg. Ulfby var den nordligaste av de sex medeltida städerna i Finland (grundad 1365). Nuvarande Liikistö ligger nära den gamla stadens läge, själva staden har helt försvunnit. Staden beboddes bara i ca. 200 år; 1558 grundades Björneborg närmare kusten och borgarna från Ulfby tvingades flytta dit. Begravningsätt och gravfynd indikerar en medeltidas datering.

Det tredje objektet är Kirkkailanmäki vid Untila by i Hollola, ett gravfält från järnålderns slut, som användes ända fram till 1300-talets senare del (myntfynd; Sarvas 1971, s 61). Största delen av gravarna var tomma på fynd. Gravfältet låg i en annan slags miljö än de två ovannämnda; Korois och Liikistö ingick i stadsbosättningar medan Kirkkailanmäki låg i landsbygdsmiljö.

Korois

Biskopskyrkan i Korois användes från 1200-talets första hälft till 1300-talets slut. Aktiviteten i Korois minskade efter 1318, då ryssarna attackerade Åbo. Det finns även en kraftig minskning i myntfynden från Korois på 1350-talet. Användningen av kyrkan minskade på 1350-talet, kanske för att en ny kyrka byggdes i S:t Marie i närheten. Kyrkan i Korois förstördes antagligen 1396 (Malmer 1980, s 24-25).

I den här artikeln antages, att kyrkan har haft de två byggnadsfaser som tidigare forskning har påvisat (om byggnadsfaser, se Rinne 1941, Gardberg 1971, Hiekkänen 1994). Kyrkogården låg på norra sidan av kyrkan; läget beror kanske på uddens försvarsmöjligheter (Rinne 1941, s 42 - 43). I kyrkan och på kyrkogården fanns sammanlagt ca. 330 gravar. Armställningar kunde fastställas i 231 gravar, vilket utgjorde 70 % av hela materialet.

Anmärkningsvärt är att de två äldsta typerna A och B nästan helt saknas. Typ C dominerar och den kan urskiljas i två tydliga grupper; gravar belägna i första kyrkan och gravar från den dåtida kyrkogården öster om kyrkan. En del gravar på östra sidan hamnade inom den senare kyrkans kor (Rinne 1941, s 44). De äldsta gravarna på Korois kyrkogård hade också samma riktning som kyrkan. Man kan också förmoda att man föredrog att först begrava vid kyrkans östra gavel och senare på norra sidan om kyrkan.

Bild 2. Gravhäll från Ulfsby kyrka. Satakunta Museum.

Den yngsta typen D fanns i synnerhet inom den senare kyrkans norra del. De båda typerna C och D fanns också på kyrkogården norr om kyrkan där kunde man inte skilja dem i några grupper.

Procentuellt utgjorde armställningstyperna C 58 %- och D 38 % av gravarna. Denna situation speglar kanske den ovannämnda stora minskningen i myntfynden på 1350-talet; den yngsta armställningen, typ D, hade varit i bruk under en kortare tid än den armställningstyp C. I den första kyrkan var typ C nästan allenarådande, den yngre kyrkan byggdes förmodligen på 1260-70-talen (Gardberg 1971, s 161-164). Det ser ut som om typ D förekommer mer frekvent först efter den tid.

Liikistö

Forskaren Iikka Kronqvist utförde arkeologiska utgrävningar i Liikistö mellan åren 1930 -34. I området undersökte han grunden av en byggnad och sammanlagt 271 gravar. Kronqvist drog slutsatsen att byggnadsgrunden utgjorde Ulfsbys första stenkyrka (Kronqvist 1938, s 54), men fundamentets funktion bör tillsvidare betraktas som oklar (se Hiekkänen 1994, s 241). Kronqvist nämnde att det hittats några bitar av kalksten från Liikistö. I Ulfsby kyrka finns en gravhäll av kalksten med ett bomärke. Den trapetsoida formen tyder på 1200 - 1300-talen. Det finns också två fragmentariska gravhällar av kalksten från Ulfsby kyrka i Satakunta Museum

(bild 2). Alla dessa fragment är antagligen från Liikistö. Några gravar var också märkta med ett trapetsoidformigt stenflak eller med flera flak, som tillsammans formade trapetsoida stensättningar. Likadana har utgrävts t.ex. vid den medeltida kapellplatsen och begravningsplatsen i Kyrksundet i Hitis skärgård (Nordman 1938; Edgren 1995, s 206 - 207).

Armställningar kunde iakttagas i 163 gravar vilket utgjorde 60 % av hela materialet. Gravarna fanns söder- och öster om stengrunden. Några gravar finns också innanför grunden. På sydsidan hittades den äldsta armställningstypen, typ A (bara 2 % av materialet). Det fanns inte något område i Liikistö där någon av armställningstyperna dominerade. Armställningstyperna C och D förekom nästan lika frekvent; 39 % respektive 42 %. Nu fanns det även hela 17 % av typ B. Detta kan betyda, att gravfältet i Liikistö är äldre än Korois och att det varit längre i bruk; kanske ända till 1400-talet.

Kirkkailanmäki

Också utgrävningarna i Kirkkailanmäki inleddes på 1930-talet och de sista gjordes i slutet av 1970-talet (Leppäaho 1935, Salmo 1936, Hirviluoto 1978 - 79). På området fanns olika stenläggningar som har ansetts tillhöra en tidig kyrklig byggnad (Salmo 1936). Det här har man dock inte kunnat bevisa. Beroende på källmaterialet, har undertecknad inte kunnat placera in varje grav på rätt plats i området. Man måste nöja sig

med mycket noggrant dokumenterade armställningar.

Här har totalt 99 gravar undersökts, varav armställningar kunde dokumenteras i 71 av gravarna (ca. 72 %). Några gravar i Kirkkailanmäki kunde dateras till korstågstiden (ca. 1050-1200). Det fanns också några lösfynd från denna tidsperiod. Största delen av gravarna var dock fyndtomma. Att begravningsplatsen varit i bruk under en längre period visar också enstaka myntfynd från 1200 - 1300-talen (datering; Sarvas 1971, s 61). Till de medeltida fynden hör också ringspännen

Vad armställningarna beträffar är situationen en helt annan än i de två redan behandlade begravningsplatserna. De tidiga typerna, A och B, är nästan lika representerade (A 22 %, B 23 %). Men typ C dominerar även i Kirkkailanmäki med 49 %. Anmärkningsvärt är att typ D endast kunde konstateras från 6% av gravarna. Man kan alltså både från armställningstypernas stora variation och från tidiga artefaktfynd, se att Kirkkailanmäki begravningsplats varit i bruk exceptionellt länge.

Anmärkningsvärt är också att det finns så få armställningar av typ D trots att det förekommer brakteater från 1300-talets senare del bland fyndmaterialet. Det här är en avvikelse från vad som kunde konstateras i Korois och Liikistö. Orsakerna är kanske geografiska; Korois och Liikistö ligger i den s.k. västra kulturkretsen medan Kirkkailanmäki är beläget i

den s.k. östra kulturkretsen. För det här talar också östliga artefakttyper i gravarna. Typ D kommer uppenbarligen i bruk senare än på västkusten. Östra kretsens "armstillingsårstal" skiljer sig från den västra. Majoriteten gravar torde höra till 1200-talet.

Slutsatser

Det är alltså Kirkkailanmäki, som varit i bruk längst. Vi kan se den långa utvecklingen också i armställningstyperna (bild 3). Att Kirkkailanmäki var beläget utanför stadsbygden är troligen ett skäl till den långa användningstiden. Korois och Liikistö torde ha grundats för ett större befolkningsunderlag. I Kirkkailanmäki förefaller gravplatsen ha tagits i bruk under järnåldern och därefter varit i fortsatt bruk upp i medeltid. Motsvarande begravningsplatser med lång kontinuitet finns framför allt kända från Estland (Valk 1994).

I Liikistö är typ B företrädd och begravingarna har troligen börjat redan i början på 1200-talet. Typ D är också så starkt representerad, att begravingarna sträcker sig troligen till 1400-talet. När vi jämför Korois och Liikistö, visar det sig att Liikistö torde varit i bruk längre. Korois hör också till de begravningsplatser, där det knappast finns armställning av B-typ. Andra sådana är tex. Helgeandsholmen i Stockholm och Kökar på Åland (se; Kieffer-Olsen 1993, s 74). Kanske B-typen inte längre var i bruk under Koroisperioden. Det verkar som om armställning av D-typ kommer i

	Korois	Liikistö	Kirkkaailanmäki
A	2 %	2 %	22 %
B	2 %	17 %	23 %
C	58 %	42 %	49 %
D	38 %	41 %	6 %

Bild 3. Tabellen över armställningar.

bruk i Korois någon gång vid 1200-talets slut/1300-talets början; utvecklingen gick alltså i samma riktning som i Skandinavien (se Kieffer-Olsen 1992, s 9 - 10). Korois begravningsplats verkar varit en ganska kort tid i bruk; kanske knappast 200 år.

Resultatet från dessa tre finska begravningsplatser tyder på, att utvecklingen av armställningar följer

samma linjer som i Skandinavien. Finska "armställningsårtalen" verkar inte avvika mycket från den allmänna utvecklingen.

Tiina Jäkärä är fil.mag., doktorand vid Åbo universitet och forskare vid Satakunta Museum i Björneborg.

Otryckta källor

Uttgrävningsrapporter, anteckningar och kartor. Museiverket.

Litteratur

- Edgren, T. 1995. "...De Aspo usque Orsund.vi.Inde usque Hangethe.iiij...". An archaeological research projekt concerning one of the harbours in Finland's south-western archipelago referred to in "the Danish itinerary". *Shipshape*. Ed. O. Olsen, J. Skamby Madsen, F. Rieck.
- Gardberg, C.J. 1971: Turun kaupungin historia 1100-luvun puolivälisestä vuoteen 1366. *Turun kaupungin historia kivikaudesta vuoteen 1366*.
- Hiekkänen, M. & Härme, J. 1993. *Rengon historia*.
- Hiekkänen, M. 1994: The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku, A Systematic Classification and Chronology. *SMYA 101*.
- Kieffer-Olsen, J. 1992: Dateringen af den middelalderlige kirkegård i Løddekøpinge-et depatoplaeg. *META 1992:1-2*.
- 1993: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark*. Udgivet af Afd. for Middelalder-arkeologi og Middelalder-arkeologisk Nyhedsbrev.
- Kronqvist, I. 1938: Varhaisen keskiajan hautamerkeistä. *Suomen Museo 1939*.
- Malmer, B. 1980: *Den senmedeltida penningen i Sverige. Svenska brakteater med krönt huvud och krönta bokstäver*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Antikvariska serien 31.
- Nilsson, B. 1989: *De sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Bibliotheca Theologiae Practicae 44.
- Nordman, C.O. 1940. Medeltidskyrkogården i Hitis. *Finskt Museum 1939*.
- Redin, L. 1976: *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. *Acta Archaeologica Lundensia 10*.
- Rinne, J. 1941. *Turun tuomiokirkko keskiaikana*.
- Sarvas, P. 1971: Ristiretkiajan ajoituskysymyksiä. *Suomen Museo 1971*.
- Valk, H. 1994: Neighbouring but distant: Rural burial traditions of Estonia and Finland during the Christian Period. *Fennoscandia archaeologica XI*.

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar görs i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna digitaliserade bilder via e-mail eller på diskett i Tif-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

**Magnus Elfwendahl &
Leif Grundberg**

**Keramik & politik. En pilotstudie om
materiell kultur ur ett norrländskt
perspektiv**

Elisabet Regner

**Döden, makten och rummet i tre
cistercienserkloster**

Raija Ylönen-Peltonen

**Interpreting Children's Graves in
Early Christian Cemeteries in Fin-
land - Two 11th-13th Century
Cemeteries in Southwestern Finland**

Tiina Jäkärä

**Armställningar från tre finska medel-
tida begravningsplatser**